

Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка
Навчально-науковий інститут педагогіки і психології
Кафедра дошкільної і початкової освіти

Глух Вікторія Володимирівна

**РОЗВИТОК ПІЗНАВАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ ДІТЕЙ СТАРШОГО
ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В ПРОЦЕСІ МОВЛЕННЄВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

Спеціальність: 012 Дошкільна освіта

Галузь знань: 01 Освіта / Педагогіка

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістра

Науковий керівник

_____ Є.Д. Харькова,
кандидат педагогічних наук, доцент;
доцент кафедри дошкільної і
початкової освіти

« ____ » _____ 20__ року

Виконавець

_____ Глух В.В.

« ____ » _____ 20__ року

Суми 2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПІЗНАВАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В ПРОЦЕСІ МОВЛЕННЕВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	
1.1. Психолого-педагогічні дослідження сутності пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку в процесі мовленнєвої діяльності.....	6
1.2. Особливості розвитку пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку в процесі мовленнєвої діяльності.....	14
1.3. Сучасний стан розвитку пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку в процесі мовленнєвої діяльності.....	22
Висновки до розділу 1.....	25
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПІЗНАВАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В ПРОЦЕСІ МОВЛЕННЕВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	
2.1. Критеріально-рівневе оцінювання пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку в процесі мовленнєвої діяльності.....	28
2.2. Методи і прийоми розвитку пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку в процесі мовленнєвої діяльності...	38
2.3. Методичні рекомендації до розвитку пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку в процесі мовленнєвої діяльності засобами дидактичних вправ та ігор.....	50
Висновки до розділу 2.....	55
ВИСНОВКИ.....	57
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	62
ДОДАТКИ.....	68

ВСТУП

Актуальність теми. Серед ознак особистісного становлення та розвитку дитини старшого дошкільного віку суттєве місце займає пізнавальна активність. Завдяки пізнавальній активності дитина вступає в життєво необхідні відносини з довкіллям і в спілкування з людьми, що є необхідною умовою формування розумових якостей, самостійності, ініціативності, творчості. У зв'язку з цим особливої значущості набуває проблема пізнавальної активності старших дошкільників, що є однією з актуальних у психолого-педагогічних дослідженнях, оскільки її успішне розв'язання дає можливість суттєво підвищити ефективність дошкільної освіти.

Доцільність звернення до обраної проблеми визначається вимогами нормативно-правових документів: законів України «Про освіту» (2017 р.), «Про дошкільну освіту» (2001 р.), «Про інноваційну діяльність» (2002 р.), Концепція «Нова українська школа» (2016 р.), «Базовий компонент дошкільної освіти» (2012 р.), «Концепції освіти дітей раннього та дошкільного віку» (2020 р.), програмами розвитку дітей дошкільного віку «Дитина», «Соняшник», «Я у Світі».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Активізація пізнавальної активності – одна із актуальних проблем сучасності. Різні аспекти розвитку пізнавальної активності у дітей старшого дошкільного віку у сучасному освітньому процесі розглядалися у роботах українських дослідників: А. Богуш, О. Брежневої, С. Козачук, С. Ладивір, М. Марусинець, Л. Мар'яненко, І. Мордоус, А. Палія, М. Смульсон, Л. Соловйової, Т. Піроженко, О. Портяної, Т. Ткачук та ін., сутність індивідуальних відмінностей вольової поведінки дітей дошкільного віку (С. Ладивір, Т. Піроженко, Л. Соловйова та ін.); психологічний зміст індивідуалізації та диференціації освітнього процесу (С. Максименко, О. Кононко, В. Кузьменко, С. Ладивір, Т. Піроженко та ін.); експериментування (І. Біла, О. Дибіна, О. Поддяков, Є. Субботський та ін.); когнітивного стилю як характеристики індивідуальності (А. Палій, М. Смульсон, Н. Чепелева та ін.).

Зміни мовних пріоритетів, суспільної і освітянської парадигми зумовили необхідність ґрунтовного дослідження проблеми і актуальність теми магістерського дослідження: *«Розвиток пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку в процесі мовленнєвої діяльності»*.

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні та з'ясуванні методичних аспектів розвитку пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку в процесі мовленнєвої діяльності.

Відповідно до мети було визначено наступні *завдання*:

1. Визначити сутність пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку в процесі мовленнєвої діяльності в психолого-педагогічній теорії та освітній практиці.

2. Схарактеризувати особливості розвитку пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку в процесі мовленнєвої діяльності.

3. З'ясувати форми, методи і прийоми розвитку пізнавальної активності у дітей старшого дошкільного віку в мовленнєвій діяльності.

4. Розробити методичні рекомендації до розвитку пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку в процесі мовленнєвої діяльності засобами дидактичних вправ та ігор.

Об'єкт дослідження: розвиток пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку в процесі мовленнєвої діяльності.

Предмет дослідження: форми, методи і прийоми розвитку пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку в процесі мовленнєвої діяльності.

Матеріали та методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань застосовувались такі методи дослідження: *теоретичні* – системно-структурований аналіз наукових джерел з проблеми дослідження, синтез, систематизація, порівняння, зіставлення та узагальнення теоретичних даних; *емпіричні* – спостереження, бесіда, спостереження за освітнім процесом дітей старшого дошкільного віку, педагогічний експеримент (контрольний етап), *методи математичної статистики* – для аналізу результатів контрольного етапу експериментальної роботи.

Наукова новизна одержаних результатів полягають у з'ясуванні форм, методів і прийомів розвитку пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку в процесі мовленнєвої діяльності; у розробці методичних рекомендацій з розвитку пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку в процесі мовленнєвої діяльності засобами дидактичних вправ та ігор.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в можливості використання результатів дослідження в системі професійної підготовки студентів при викладанні дисципліни «Дошкільна лінводидактика» та в практичній роботі вихователів закладів дошкільної освіти під час підготовки до проведення занять з розвитку мовлення дітей старшого дошкільного віку.

Апробація результатів та публікації: Основні положення та результати магістерської роботи доповідались та обговорювались на 2-х науково-практичних конференціях: IV Всеукраїнська науково-практична конференція для студентів, магістрантів та молодих науковців «Дошкільна і початкова освіта: реалії та перспективи» (23-24 квітня 2020 року, м. Суми) та висвітлено у статті «Особливості розвитку пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку»; VI Міжнародній науково-практичній конференції «Інноваційний розвиток вищої освіти: глобальний, європейський та національний виміри змін», (23-24 квітня 2020 року, м. Суми) та висвітлено у статті «Формування пізнавальної активності в дітей старшого дошкільного віку в ході мовленнєвих занять».

Загальні відомості про структуру і обсяг роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу, списку використаних джерел (67 найменувань), додатків, таблиць та діаграм. Загальний обсяг магістерської роботи становить 76 сторінок, з них основного тексту 61 сторінок.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПІЗНАВАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В ПРОЦЕСІ МОВЛЕННЄВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

1.1. Психолого-педагогічні дослідження сутності пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку в процесі мовленнєвої діяльності

Усе життя дитини супроводжується різними видами діяльності, у процесі яких дитина набуває певних знань, здійснюється її психічний розвиток. Проте ніяке навчання не буде успішним, якщо дитина сама не буде виступати суб'єктом пізнавальної діяльності.

Одним із чинників пізнавальної діяльності є психічна активність дитини, яка надалі переходить у пізнавальну активність. Психічна активність визначається психологами як потреба організму в пізнанні довкілля, а також суспільних відносин, «потреба в пізнанні самого себе»[49].

У зв'язку з цим настала нагальна потреба розглянути розвиток пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку у процесі мовленнєвої діяльності. Теоретико-психологічні засади розвитку пізнавальної активності склалися протягом значного історичного періоду і відобразилися у провідних ідеях вітчизняних і зарубіжних науковців і педагогів.

Проблема пізнавальної діяльності дітей дошкільного віку досліджувалася науковцями Дж. Брунер, Л. Виготський, Л. Венгер, Г. Годовікова, М. Лісіна, В. Мухіна, С. Рубінштейн в двох поняттях: пізнавальна діяльність і пізнавальна активність. З'ясуємо основні дефініції, які складають поняттєвий апарат педагогічного дослідження

Науковець С. Рубінштейн розуміє під поняттям пізнавальна діяльність «певну сукупність певним чином пов'язаних дій (операцій), функція яких на відміну від знань, полягає не в тому, щоб зображувати об'єкт (ті чи інші його

сторони), а в тому, щоб за допомогою цих дій були одержані істинні знання про об'єкт, тобто знання, що адекватно відображують його таким, яким він є насправді [12, с.132] У психології діяльність трактується як активність суб'єкта, спрямована на взаємодію з навколишнім середовищем з метою задоволення власних потреб [33].

Існують різні підходи щодо визначення сутності пізнавальної активності. Психологи (Л. Виготський, Ю. Гільбух, Д. Годовікова, Ч. Спирмен) у своїх дослідженнях використовують термін «активність» як «розумова енергія», «нервово-психічна енергія» (А. Лазурский). як «генеральний чинник обдарованості» і важлива «основа класифікації осіб» [26].

На основі теоретичного аналізу наукової літератури зазначимо, що поняття *пізнавальної активності трактується* вченими (А. Богуш, Л. Божович, Б. Мещеряков, А. Петровський, Л. Проколієнко, О. Проскура, Г.Сідорук, В. Шмаргун та ін.) по-різному: як риса особистості зустрічається у працях: І. Беха, Д. Богоявленської, Л. Виготського, Д. Годовікової, В. Голіцина, Ю.Гільбуха, О. Запорожця, Г. Костюка, С. Ладивір, О. Леонтєва, М. Лісіної; як потреба дитини в пізнавальній діяльності, активному прояві інтересу до довкілля, самої себе, людей, предметів, об'єктів, яка приносить їй задоволення у працях І. Литвиненко, С. Максименка, О. Матюшкіна, М. Марусинець, Л. Мар'яненко, Л. Проколієнко, як здатність цікавитися невідомим, виявляти готовність до розв'язання проблемних ситуацій; здійснювати елементарні мислительні дії (аналізувати, порівнювати, синтезувати, узагальнювати, аргументувати та приймати в підсумку вірне рішення) у дослідженнях С. Рубінштейна, Т. Ткачук, Н. Шумакової та ін. [8; 44; 48; 57; 63].

На думку психологів (О. Запорожець, Г. Костюк, В. Котирло, С. Кулачківська, Р. Крайг, С. Ладивір, І. Литвиненко, С. Максименко, М. Марусинець, Л. Мар'яненко, Т. Піроженко та ін.) пізнавальна активність є одним з важливих параметрів, що характеризує психічний розвиток дитини [48].

Останнім часом з'явилися психолого-педагогічні дослідження, в яких автори розробляють як загальні положення розвитку пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку, так і часткові аспекти проблеми: фактори розвитку пізнавальної активності в онтогенезі досліджувала Є. Меньшикова, процес пізнання навколишньої дійсності й необхідність розв'язання пізнавальних завдань, що постають перед дитиною у конкретних життєвих ситуаціях Т.Ткачук, як розвиток потреб дитини, зокрема, потреби у знаннях Д.Голіцин, Г. Школьнік, М. Махмутов; особливості виникнення й розвитку пізнавального інтересу до сезонних змін в житті рослин у дітей середнього та старшого дошкільного віку Л. Захаревич; рівні пізнавальної активності у дітей старшого дошкільного віку П. Підказистий [54].

У своїх визначеннях науковці є неодностайними. Так, терміни «пізнавальна», «інтелектуальна» й «розумова» активність Є. Меньшикова використовує як синонімічні. В. Кондратова розглядає пізнавальну активність як прагнення дітей розв'язувати пізнавальні завдання, поставлені вихователем, бути уважними і зосередженими, висловлювати припущення, приходити до висновків [55]. Пізнавальна активність, на думку Д. Годовікова, це стан готовності організму до пізнавальної діяльності, що «передусє діяльності та породжує її» [10].

У дослідженнях, пов'язаних з проблемою активності дітей старшого дошкільного віку, вченими: Е. Барановою, Л. Божович, О. Брежневою, Л. Венгером пізнавальна активність розглядається як пізнавальний інтерес. У дитячій психології інтерес трактується як активна пізнавальна спрямованість людини на предмет, явище або діяльність. За визначенням Н. Ветлугіної, пізнавальний інтерес – це активне мотивоване емоційне ставлення суб'єкта до предмета пізнання, яке має систематично враховуватись і розвиватись у процесі навчання, оскільки безпосередньо впливає на формування і розвиток особистісної спрямованості дітей [10]. С. Рубінштейн вважає, що інтерес – це зосередженість на певному предметі думок особистості, а ті – викликані

прагненням ближче ознайомитися з предметом, глибше в нього проникнути, не випустити його з поля зору [22].

Проте спільним для усіх досліджень, на нашу думку, є те, що пізнавальна активність – це вид діяльності, яким дитина оволодіває з раннього віку і яка допомагає пізнати їй навколишній світ в його цілісності й різноманітності.

За допомогою пізнавальної активності дитина встановлює контакт з довкіллям, розкриває власний внутрішній світ, власний образ «Я» в соціумі.

Мета завжди передбачає постановку завдань для її досягнення. Завдання – проблемна ситуація з чітко визначеною ідеєю мети, яку необхідно досягти.

Завдання розвитку пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку можна об'єднати в кілька груп:

- ✓ набуття елементарних знань про довкілля – природу, життя, суспільні явища;

- ✓ формування навичок і умінь розумової діяльності, що полягає у виробленні в дітей певних способів сприймання, розвитку всіх пізнавальних процесів;

- ✓ розвиток пізнавальних психічних процесів: відчуття, сприймання, пам'яті, уяви;

- ✓ розвиток зацікавленості дітей, допитливості, формування їх на ґрунті стійких пізнавальних інтересів [33].

Одним із головних є завдання формування здатності до активної пізнавальної діяльності. Як зазначав М. Поддяков, що нині потрібно давати дітям ключ до пізнання дійсності, а не намагатися повідомити готові вичерпні знання, як це було раніше. Учені М. Поддяков, О. Запорожець виходять з того, що лише в умовах активного пізнання дійсності можливе розумове виховання дітей [34].

Успішному вирішенню завдань розвитку пізнавальної активності у процесі мовленнєвої діяльності сприяє заклад дошкільної освіти. Тут починається цілеспрямована робота з розвитку різних видів діяльності, серед пріоритетних можна назвати пізнавальну, ігрову, мовленнєву і комунікативну.

Водночас стосовно дітей старшого дошкільного віку пріоритетними можна назвати ігрову, пізнавальну і мовленнєву, адже мовлення завжди входить у будь-яку інтелектуальну чи практичну діяльність.

Зміст пізнавальної активності та способи її реалізації в процесі мовленнєвої діяльності визначаються *загальними принципами*, які найбільш повно схарактеризувала А. Богуш. Науковець зробила вагомий внесок у розробку мети, завдань, принципів і методики розвитку пізнавальної діяльності у процесі мовленнєвого розвитку дітей старшого дошкільного віку [12].

Розкриємо сутність поняття «принцип». За В. Загвязинським – принцип, це інструментальне, існуюче в категоріях діяльності втілення педагогічної концепції, це методична реалізація усвідомлених законів і закономірностей, це знання про цілі, сутність, зміст, структуру навчання, що проявляється в формі, яка уможлиблює їх застосування як регулятивних норм практики. Крім того, суть будь-якого принципу полягає в розумінні його як орієнтиру в способах досягнення мети, гармонії, продуктивної взаємодії у співставленні будь-яких протилежних сторін, начал, тенденцій педагогічного процесу. Кожен принцип регулює вирішення конкретних педагогічних протиріч, сприяє загальній гармонії, узгодженості, взаємодії [64, с.35].

Серед *принципів пізнавальної активності у процесі мовленнєвої діяльності, які описані В. Скалкіним та Е. Коротковою*, ми виділили найбільш актуальні для дітей старшого дошкільного віку: а) принцип забезпечення активно мовленнєвої практики; б) збагачення мотивації мовленнєвої діяльності; в) забезпечення впливу художньої літератури на мовленнєвий розвиток дітей; г) принцип навчання мови як діяльності (включення мови в різні види діяльності: пізнавальну, мовленнєву, комунікативну та ін.); д) принцип збагачення мотивації мовленнєвої діяльності; е) зв'язок змісту словникової роботи з поступово розвивальними можливостями дитини в пізнанні довкілля; ж) самостійність побудови тексту та ін.[65].

Активність дітей у навчанні розглядається як дидактичний принцип, що вимагає від педагога такої організації навчального процесу, який би сприяв

вихованню у дітей активності, самостійності, креативності, міцному засвоєнню знань, виробленню необхідних умінь і навичок, розвитку спостережливості, мислення і мовлення [11]. Усі принципи взаємообумовлені і використовуються в тісному взаємозв'язку.

Учені А. Брушлінський, А. Матюшкін, С. Рубінштейн визначають джерела розвитку пізнавальної активності, серед яких характерною для дітей старшого дошкільного віку є пізнавальна потреба, що стимулюється рядом протиріч (незбігання думки про предмет із самим предметом, невідповідність звичних способів дії, умовам розв'язування задачі, тощо) Під пізнавальною потребою розуміють прагнення до самого процесу пізнання. Для дітей пізнавальна потреба – це отримати нові знання, нову інформацію [45].

Пізнавальна активність буде якісною, коли дитина старшого дошкільного віку зможе задовольнити свої потреби. Американський психолог Е. Маслоу визначив такі компоненти потреб людини, що виступають у ролі мотивів: 1) потреби естетичні (краса, упорядкованість, симетрія, системність, охайність, гармонія); 2) потреба у знаннях і розумінні (допитливість, знання, усвідомлення оточуючого); 3) потреба самовдосконалення (бажання стати кимось, знайти своє призначення, прагнення до успіху); 4) потреби в оцінці й повазі (престиж, статус у колективі, визнання, увага, достоїнство, розуміння); 5) потреби у спілкуванні, прихильності й любові (сім'я, друзі, однодумці); 6) потреби безпеки, захисту від насилля і погроз (соціально-економічна стабільність, наявність праці, захищеність) та інші [50].

Пізнавальна діяльність, як і всяка інша, має складну структуру: мету, завдання, мотив, спосіб виконання, дії та операції, умови, оцінку і контроль. Науковці Д. Годовікова, В. Лозова, Г. Сидорук, О. Брежнева, Л. Маряненко зазначають, що в структурі пізнавальної активності дитини старшого дошкільного віку значущими є компоненти: мотиваційний – активний інтерес до пізнання, сприйняття та відображення в своїй діяльності наявних знань, умінь і навичок; допитливість в процесі навчання і творчої діяльності; креативний – швидкість і гнучкість мислення; оригінальність продукту творчої

діяльності; вольовий – самостійність та ініціативність у застосуванні знайомих способів дій у нових варіантах; усвідомлення значущості проведених занять [16]. Найбільш узагальнену структуру пізнавальної активності дитини представлено у праці О. Брежнєвої, яка називає в ній три компоненти: емоційний, змістовий і вольовий і три етапи розвитку у дітей. Ураховуючи, що розвиток емоційного, мотиваційного, вольового компонентів багато в чому обумовлено перебігом внутрішніх психічних процесів, віднесено дані компоненти до внутрішньої сфери пізнавальної активності, а змістовно-операційний та компонент соціальної орієнтації до сфери зовнішньої [16].

Науковці Н. Гавриш, С. Ладивір, Н. Горопаха, Т. Гусєва стверджують, що пізнавальна активність має свій прояв у різних специфічно дитячих видах діяльності: у мовленнєвій, ігровій, художній, пізнавальній та ін. Вони виділяють *три види* пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку:

1. Репродуктивно-наслідувальна активність, в основі якої лежить співробітництво з дорослим. Це найелементарніша форма прояву активності, проте в розвитку дитини вона відіграє суттєву роль.

2. Пошуково-виконавська активність, що передбачає більш самостійне відношення дитини до виконуваної діяльності; свідоме ставлення до висунутих завдань, самостійний пошук шляхів їх вирішення та ін. Пошуки самостійних способів розв'язання завдання сприяють діяльності не за зразком, аналізу можливих варіантів їх вирішення, відкривають простір для розмірковування про зміст та умови діяльності, рівень власних можливостей. Оволодіння дітьми таким видом пізнавальної активності можна розглядати як значне досягнення...

3. Творча активність – найвищий рівень, що виявляється у здатності дитини до самостійної постановки завдань та творчого підходу до їх вирішення, оскільки цей вид пізнавальної активності передбачає вміння дитини самостійно формулювати нове пізнавальне завдання, відшуковувати нові, нетрадиційні, оригінальні способи його розв'язання. Цей вид активності можливо сформулювати лише у тих дітей, які відзначаються високим рівнем інтелектуального розвитку [21; 42].

Одним із видів пізнавальної діяльності є мовленнєва діяльність, розробкою теорії якої займалися Л. Виготський, Н. Жилкін, О. Лурія, О. Леонтьєв, Л. Щерба. Зважаючи на те, що в основі нашого дослідження лежить процес мовленнєвої діяльності, з'ясуємо окремі поняття.

Існує декілька визначень поняття мовленнєва діяльність: лінгвістичний, пов'язаний із дослідженнями Л. Щерби, де мовленнєва діяльність розглядається як сума окремих психологічних актів говоріння і розуміння (слухання); психологічний (Л. Виготський, О. Леонтьєв), який розглядає мовленнєву діяльність як пізнавальну діяльність людини, що складається із декількох послідовних фаз: орієнтування, планування, реалізація плану, контроль [10, с. 412], психолінгвістичний (І. Зимня, О. Леонтьєв) вивчає механізми породження висловлювань від ситуації спілкування до мовленнєвого наміру, від нього – до плану, від плану – до семантико-граматичних структур (Г. Лепський)[10].

Проте не кожна діяльність може вплинути на розвиток пізнавальної активності дітей, адже «діяльність – це не будь-який процес, а лише такий, який, здійснюючи те чи інше ставлення людини до світу, відповідає особливій, відповідній для неї потребі» [13].

Значна роль у розробці теоретичних положень розвитку пізнавальної активності у процесі мовленнєвої діяльності, визначенні шляхів її реалізації належить українськими вченим: О. Байєр, О. Білан, А. Богуш, О. Васильєвою, Н. Гавриш, А. Гончаренко, Л. Калмиковою, І. Карабаєвою, К. Крутій, Н. Луцан, С. Ласунова, І. Луценко, Т. Піроженко. У новій формі активності (мовленнєвій) дітей старшого дошкільного віку величезна роль належить усному мовленню (слухання, сприймання, розповідання, словотворчість як спеціально організований, зумовлений мотивацією процес створення дитиною твору в будь-яких формах мовленнєвого висловлювання).

Під *активізацією мовлення* психологи В. Артемов, Л. Виготський, І. Зимня, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн розуміють переведення складників мовленнєвої діяльності (говоріння, слухання) на більш високий рівень, що полягає в доповненні їх мовними, якісними змінами [22].

Науковці С. Карпова, Ф. Сохін стверджують, що навчання рідної мови має будуватися на свідомому використанні мови як особливої форми дійсності. Звідси впливає мета пізнавальної активності – створити підґрунтя для оволодіння мовою на чуттєвому рівні (спостереження у довкіллі, екскурсії, робота з картинками, ілюстраціями; практична діяльність).

Отже, у дослідженні пізнавальну активність дітей старшого дошкільного віку ми представляємо як складну динамічну систему засвоєння дитиною нових знань, набуття нових умінь і навичок, уточнення й закріплення знань, умінь і навичок та виокремлюємо наступні її структурні компоненти: емоційний, мотиваційний, процесуально-операційний (змістовий); контроль-оцінний (результативний).

1.2. Особливості розвитку пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку в процесі мовленнєвої діяльності

Розумова діяльність, як стверджують психологи, завжди насичена емоціями. Домінування емоційності над знаннями проявляється у наївній переконаності в тому, що дитина сприймає і відчуває явища природи, людей, тварин душею. Через несформованість наукового мислення, незначний обсяг знань про світ, велику емоційність дитина легко піддається *навіюванню*.

Саме в період старшого дошкільного віку, коли діти вже розуміють окремі процеси самостійно, без дорослих, у житті дітей старшого дошкільного віку відбувається якісна перебудова пізнавальних процесів, що набувають довільного характеру і прискореного розвитку. *До них відносяться: увага, уява, пам'ять, мислення, навички і вміння.*

Увага дітей старшого дошкільного віку не досить стійка, особливо стосовно незмінних об'єктів, чи об'єктів, що мало змінюються. У зв'язку з цим, діти цього віку не вміють довго зосереджуватися на предметах, які не зазнають відчутних змін та підпорядковувати свої дії певним цілям і завданням. У дітей старшого дошкільного віку починає розвиватись довільна увага: діти

вже виокремлюють потрібні для їхньої діяльності об'єкти, вчаться бути уважними.

Із видів пам'яті, як стверджують психологи Д. Ельконін, В. Давидов, Л. Занков, у дітей старшого дошкільного віку краще розвинена наочно-образна, ніж логічна. Під впливом навчання, не втрачаючи своєї образності, вона поступово набуває словесно-логічного характеру. Як стверджують психологи, необхідно розвивати пам'ять дитини за допомогою спеціальних ігор, вправ, заучування віршів. Пам'ять є скарбницею знань, основою, без якої неможливо обійтись. Для дітей старшого дошкільного віку особливості пам'яті полягають у легкому запам'ятовуванні того, що викликає сильне враження. Водночас обмежуватись нею в розвитку пізнавальної діяльності не доцільно.

Уява один з основних психічних процесів, який необхідно розвивати у дітей старшого дошкільного віку. Уява бере участь у створенні нових образів, є основою творчої діяльності дитини. Уява дітей старшого дошкільного віку характеризується багатством проявів: образи яскраві, наочні, емоційно насичені, але недостатньо керовані.

Мислення дітей старшого дошкільного віку образне. Абстрактне мислення їм доступне також, але для цього матеріал має бути побудований на яскравих, конкретних прикладах і спиратися на міцні знання.

Роль інтелектуальних компонентів дітей старшого дошкільного віку підвищується поступово, в міру опанування загально-пізнавальними *навичками і вміннями* (прийомами аналізу, синтезу, абстрагування і узагальнення), розширення і поглиблення їх знань про довкілля. Вони дають можливість проникнути в сутність явищ чи процесів, виявити існуючі закономірності, залежності та взаємозв'язки між ними.

Пізнавальна активність не може бути примусовою. Для її виникнення потрібен *мотив*. Ефективність розвитку мотивації активності дітей залежить від уміння вихователя організувати більш складний вид активності, збільшуючи питому вагу самостійності і творчості у пізнанні за рахунок відносного зменшення кількості репродуктивно-наслідувальних завдань [15].

Для дитини дошкільного віку потреби (пізнавальні, ділові, особистісні) і будуть виступати в ролі мотиву. Дитина дошкільного віку є природним дослідником, оскільки активно веде пошук необхідної йому інформації про людей, довкілля, має прояв до дослідницької діяльності... Поступово дитина починає сама висувати завдання, розв'язувати їх, у тому числі і творчі [6]. Процес «задоволення» пізнавальної потреби здійснюється, як пошукова пізнавальна активність, спрямована на виявлення, відкриття невідомого.

Думка, за словами, Л. Виготського, народжується не з іншою думкою, а мотивами, якими керується наша свідомість. Тому справжній вплив на когнітивну сферу дитини можна здійснювати, лише володіючи інформацією про мотиви дитини. *Пізнавальний інтерес* – це один із важливих мотивів навчання дітей старшого дошкільного віку. Його дія дуже сильна. Під впливом пізнавального навчання робота навіть у слабких дітей відбувається продуктивно. Пізнавальний інтерес за умов правильної організації педагогічної діяльності та системності повинен впливати на розвиток дитини. Актуальним сьогодні є впровадження у навчальний процес таких засобів активізації, як системи пізнавальних і творчих завдань, застосування різних прийомів співробітництва і навчального діалогу, групової та індивідуальної роботи, що сприяє зміцненню інтересів дітей [41].

Розвиток пізнавальної активності у процесі мовленнєвої діяльності буде ефективним лише за реалізації психолого-педагогічних умов. За дослідженнями С. Висоцького «педагогічними умовами є сукупність об'єктивних можливостей змісту навчання, методів, організаційних засобів його здійснення, при забезпеченні успішного розв'язання поставленого педагогічного завдання.

У баченні передумов розвитку пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку сучасна дошкільна методика спирається на основні положення висунуті Д. Ельконіним і В. Давидовим, які полягають в тому, що навчання дітей умінню оволодівати способами дій, їхній інтерес до способів виконання завдань є психологічною основою навчальної діяльності.

До умов розвитку пізнавальної активності у процесі мовленнєвого розвитку, на нашу думку, можна віднести такі: можливість самостійного пошуку і відкриття дитиною нових знань, вирішення проблемних завдань; різноманітність навчальної діяльності (одноманітний матеріал швидко викликає у дітей нудьгу); усвідомлення потреби і важливості навчального матеріалу; посиленість засвоєння, пізнавальна складність нового матеріалу (надто легкий і надто важкий матеріал не викликає пізнавального інтересу); яскравість і емоційність змісту і оформлення навчального матеріалу; позитивне оцінювання успіхів дітей, що стимулює їх активність; різноманітність форм і методів навчально-пізнавальної діяльності; максимальна мовленнєва активність дітей.

На думку С. Русової, пізнавальна активність змушує дитину активно прагнути до пізнання навколишньої дійсності, шукати засобів задоволення своєї допитливості. Задовольняючи прагнення дітей пізнати все навколо себе, *дорослі* підтримують їх пізнавальні інтереси й розвивають у них допитливість як мотивацію всередині процесу переробки інформації.

У розвитку пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку в процесі мовленнєвої діяльності відбувається формування мовленнєвої особистості. Особлива роль у вирішенні цього завдання належить вихователеві.

Зважаючи на те, що розвиток пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку знаходиться на стартовому етапі, завдання вихователя створити належні умови для забезпечення цілеспрямованого розвитку пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку в процесі мовленнєвої діяльності. Науковець Н. Горошко наголошує, що значна відповідальність полягає на вихователя, адже саме він перед певним видом діяльності викликає у дітей інтерес та палке бажання до навчання. На заняттях у процесі розвитку мовленнєвої діяльності вихователь спонукає дітей до творчості, використовуючи ігрові методи та прийоми.

Вплив вихователя на дитину виявляється перш за все у зовнішніх проявах: в привітності та доброзичливості очей, обличчя, у поставі й ході. Чітко продуманий зовнішній вигляд, який повинен відповідати професії

вихователя, має бути естетично красивим і виразним. На нашу думку, робота над власним іміджем є для вихователя не що інше, як один із аспектів естетичного виховання дитини і створення мотиву для спільної роботи з дітьми. «Для мене у моїй практиці, як і для вас, багатьох досвідчених вихователів, – писав А. Макаренко, такі «дрібниці» стали вирішальними, як стояти, як сидіти, як піднятися зі стільця, із-за столу, як підвищити голос, посміхнутись, як подивитися. Нас цьому ніхто не вчив, а цьому можна і треба вчити і в цьому є і повинна бути велика майстерність [47, с. 267].

Навчання дітей у процесі мовленнєвої діяльності повинно приваблювати дітей, приносити їм радість і задоволення. Тому для дітей старшого дошкільного віку важливо розвивати у них пізнавальну активність, яка виражає усвідомлену спрямованість особистості, стимулює психічні процеси і функції, активізує здібності. На основі інтересу до діяльності у дитини мобілізуються внутрішні сили, що важливо брати до уваги при організації процесу мовленнєвої діяльності. Засвоєні без інтересу знання будуть формальними, а таке навчання не сприятиме розвитку дитячого розуму. Тому розвиток пізнавальної активності є важливою передумовою формування навчальної діяльності у процесі мовленнєвого розвитку дітей старшого дошкільного віку.

Пізнавальна активність дітей старшого дошкільного віку буде результативною, якщо її *проводити у різних формах*. До форм пізнавальної активності науковці відносять такі:

Пізнавальна активність, спрямована на пізнання суттєвих властивостей предметів та явищ, потреба у нових враженнях, розумовому розвитку.

1. Пізнавальна активність, що пов'язана з набуттям дитиною знань й умінь, що є необхідними для вирішення пізнавальних завдань, її прагнення до інтелектуальних досягнень. Для цієї форми характерними є прагнення вирішувати інтелектуальні завдання, отримати засоби й способи вирішення вказаних завдань, потреба в інтелектуальних досягненнях; наявність запитань типу: «Як це зробити?»; установка на оволодіння діяльності пропонованим способом; позитивне емоційне переживання, що пов'язане з засвоєнням нових

знань, способів, прийомів, шляхів вирішення завдань; інтерес до значення незнайомих слів, ситуаційний характер пізнавального інтересу.

2. Наступна форма – самостійна пізнавальна активність характеризується орієнтацією дитини на встановлення джерел, причинно-наслідкових зв'язків серед навколишніх явищ, подій та самої себе.

3. Нова форма пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку, яка стосується теми нашого дослідження, пов'язана з усним мовленням (слухання, сприймання, розповідання, словотворчість як спеціально організований, зумовлений мотивацією процес створення дитиною твору в будь-яких формах мовленнєвого висловлювання) [45; 50; 64].

Розглянувши і врахувавши умови, завдання, принципи формування пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку, доцільно дати характеристику змісту пізнавальної активності.

Під змістом науковці Л. Калмикова, В. Кузьменко розуміють систему знань, умінь і навичок, поглядів і переконань, якостей і рис особистості, стійких звичок поведінки, якими потрібно оволодіти і які відповідають поставленій меті і завданням навчання і виховання, тобто, формування всебічно, гармонійно розвиненої особистості. Зважаючи на те, що пізнавальна активність це більше психологічний, ніж педагогічний процес, результатом якого є не самі знання про об'єкт, а можливість оптимально отримати знання із довідки, художньої літератури, мови визначимо, що змістом пізнавальної активізації дітей старшого дошкільного віку в процесі мовленнєвої діяльності є різні форми спілкування і мовлення.

У старшому дошкільному віці вивчаються такі види мовленнєвої діяльності: говоріння і слухання-розуміння. За визначенням А. Богуш, говоріння – це продуктивний вид активної мовленнєвої діяльності, активний процес здійснення спілкування, зовнішнє вираження способу формування та формулювання думки засобами мови [8, с.64]. Результатом говоріння є дія учасників спілкування. Щоб забезпечити процес говоріння дітей старшого дошкільного віку, необхідно а) створити стимул, мотив говоріння;

б) забезпечити внутрішнє оформлення висловлювання; в) забезпечити вимовні та інтонаційні засоби вираження думки [6].

Слухання – це сприймання мовлення на слух, результатом якого є розуміння або нерозуміння тексту. Чи зрозуміє дитина текст залежить від іншого учасника спілкування: наскільки зрозуміло і чітко висловлюється мовець, від темпу, виразності мовлення, встановлення контакту зі слухачем [26].

Навчання дітей говоріння і слухання відбувається у процесі навчально-мовленнєвої пізнавальної діяльності. Під *навчально-мовленнєвою пізнавальною діяльністю* ми розуміємо організований, цілеспрямований процес використання мови задля формування у дітей старшого дошкільного віку мовленнєвих навичок і вмінь, що обслуговують інші види пізнавальної діяльності (художню, музичну, математичну, природничу і т.п.) [26]. Взаємозв'язок з іншими розділами програми, тобто ознайомлення з довкіллям, природою, художньою літературою, сприятиме розвитку навчально-мовленнєвої пізнавальної активності.

Навчально-мовленнєва діяльність дітей старшого дошкільного віку передбачає як активацію, так і активізацію мовлення. Активація мовленнєвої діяльності – це перехід можливості в дійсність; утворення нових мовленнєвих структур (діалог, монолог, складні речення, пояснення, інструкція), що виникають у процесі розвитку суб'єкта в різних видах пізнавальної діяльності [34].

Активізацію мовленнєвої діяльності слід розглядати не тільки як результат формування мовленнєвої активності в конкретному спілкуванні, а й як процес розвитку мовленнєвих навичок аж до повного оволодіння мовною системою [29].

Як стверджують науковці А. Богуш, навчальна діяльність є одним із видів пізнавальної діяльності. Навчальною, за визначенням Д. Ельконіна і В. Давидова є діяльність, під час якої діти оволодівають науково-теоретичними

поняттями, загальними способами виконання практичних завдань, зміст яких втілюють ці поняття.

Навчальна діяльність є одним із видів пізнавальної діяльності в тому разі, коли вона спрямована *на самостійний пошук* дітьми. Діти старшого дошкільного віку можуть самостійно знайти способи розв'язання завдань, осмислити свої дії та результати, тобто усвідомлюють той спосіб, завдяки якому здобувають нові знання. Таке усвідомлення стимулює формування у них нових пізнавальних дій, способів виконання практичних і пізнавальних завдань.

Таким чином, враховуючи специфіку дітей старшого дошкільного віку та результати аналізу ряду наукових досліджень вітчизняних та зарубіжних вчених і педагогів стосовно розвитку пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку в процесі мовленнєвої діяльності, ми стверджуємо, що *пріоритетними завданнями* в цій галузі є:

1) активація пізнавальної діяльності – це переведення особистості зі стану недіяльності (пасиву) в діяльний стан (актив). Як зазначає І. Зимня, активація мовленнєвої діяльності – це переведення взаємозв'язку говоріння і слухання із стану їх відсутності в наявний стан.

2) активізація процесу навчання – це вдосконалення методів і організаційних форм навчально-пізнавальної роботи дітей, яка забезпечує активну й самостійну теоретичну і практичну діяльність дітей у всіх ланках освітнього процесу [13, с. 21]

Пізнавальна активність дітей старшого дошкільного віку наприкінці навчання у закладі дошкільної освіти досягає високого рівня розвитку. Розвиток пізнавальної активності є безпосереднім свідченням готовності до навчання в школі, оскільки оволодіння знаннями, передбачає сформовану пізнавальну спроможність.

1.3. Сучасний стан розвитку пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку в процесі мовленнєвої діяльності

Новий етап експериментальних досліджень з розвитку зв'язного мовлення дошкільників розпочався у 90-х роках ХХ ст. Щодо нашого дослідження, ми можемо стверджувати, що питанню розвитку пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку присвятили свої дослідження сучасні науковці, як-от: А. Богуш, Н. Гавриш, О. Гвоздєв, Н. Савельєва, В. Коник, А. Іваненко, С. Рубінштейн.

Спеціальних досліджень щодо розвитку пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку в процесі мовленнєвої діяльності не було. Наявні окремі дані щодо експериментальних досліджень О. Анищенко, яка зробила висновок, досліджуючи продуктивну і пізнавальну діяльність дітей дошкільного віку, що наявність зразка дозволяє сформуванню у дітей старшого дошкільного віку навички самоконтролю у процесі навчальної діяльності [1].

У своєму експериментальному дослідженні пам'яті дітей дошкільного віку різних вікових груп, Н. Гнедова висловила думку, що діти старшого дошкільного віку досить легко запам'ятовували навчальний матеріал та перевіряли свої результати, за умови розвитку пізнавальної активності. Науковець висловила своє бачення успіху дітей старшого дошкільного віку в тому, що розвитку пам'яті сприяє спрямованість на всебічну підтримку активності дитини, на створення умов для пробудження й розвитку її творчих сил [12].

Варто вказати, що за даними вчених С. Ладивір, Г. Костюк, О. Смірнова, П. Зінченко, М. Жинкіна, О. Леонтєва, О. Лурії, встановлено, що протягом дошкільного віку показники рівнів розвитку пізнавальної активності в цілому збільшуються. Науковці підходять до розкриття мисленнєвого процесу через психологічну природу розуміння дітьми дошкільного віку.

Так І. Литвиненко, І. Мордоус констатують прямий зв'язок між процесом розуміння та пізнавальною активністю; з процесу розуміння не може починатися пізнавальна активність, вона може лише продовжуватися, тобто

розуміння може виступати в якості мотиваційного компоненту пізнавальної діяльності, адже розуміння не виникає саме по собі: лише в результаті певних пізнавальних дій, яким передує весь цикл розвитку пізнавальної діяльності.

П. Підказистий відмічає два рівні пізнавальної активності у дітей:

1. Пізнавальна активність у стані оперативного «спокою», що виступає у пізнавальному досвіді дитини у вигляді внутрішнього психологічного вирішення задачі (тобто зовнішньої активності дитина не виявляє, складаючи внутрішній план дій й виконуючи завдання образно «в умі»), що є характерним для дітей шкільного віку.

2. Пізнавальна активність у стані оперативної діяльності, що одержала своє зовнішнє вираження у пізнавальному досвіді дитини у вигляді технічного рішення задачі (тобто прояв активності), що є характерним для дітей старшого дошкільного віку [55].

Ним була розроблена методика діагностики активізації пізнавальної діяльності дітей старшого дошкільного віку. Так, рівні розвитку пізнавальної активності науковець класифікувати наступним чином.

По відношенню до діяльності:

1) потенційна активність, що характеризує особистість з боку готовності, прагнення до діяльності.

2) реалізована активність характеризує особистість через якість діяльності, що виконується в даному конкретному випадку.

Основні показники: енергійність, інтенсивність, результативність, самостійність, творчість, сила волі.

За тривалістю і стійкістю:

1) ситуативна активність, яка носить епізодичний характер;

2) інтегральна активність, що визначає загальний домінуюче ставлення до діяльності.

За характером діяльності:

1) репродуктивно-наслідувальна, що характеризується прагненням запам'ятати і відтворити готові знання, опанувати спосіб їх застосування за зразком;

2) пошуково-виконавська, що характеризується прагненням до виявлення сенсу явищ і процесів, визначення зв'язків між ними, оволодінню способами застосування знань у змінених умовах;

3) творча, що здійснюється шляхом пошуку, ініціативи в постановці цілей і завдань, вироблення самостійної оптимальної програми дій, перенесення знань у нові умови.

Досліджуючи Програми, ми дійшли до висновку, що в кожній з них приділена увага різним видам діяльності дітей старшого дошкільного віку та переорієнтуванню освітнього процесу із словесного, монологічного керівництва поведінкою і заняттями дітей на організацію їх власної діяльності (пошукової, експериментальної, творчої).

Програма «Дитина» пропонує цілу низку ігор зі скарбниці народної педагогіки, а також ігри та психологічні ситуації для рольових драматизацій. Автори Програми велику увагу приділяють сенсорному розвитку дітей, пропонують цікаві форми організації різних видів діяльності, що допоможе дітям старшого дошкільного віку стати активними дослідниками. Різні види продуктивної діяльності, що закладені у Програмі, нададуть дітям багаті, цікаві, емоційно-виразні враження, які діти зможуть реалізувати у малюнку, конструкції.

Орієнтиром для вихователів у розвитку пізнавальної активності в процесі мовленнєвої діяльності дітей старшого дошкільного віку є програма-максимум А. Богуш «Мовленнєвий компонент дошкільної освіти» (2011). Автор не тільки дає основні характеристики програми навчання рідної мови та навчально-мовленнєвої діяльності дітей різних вікових груп, а й пропонує методіку проведення комплексних і тематичних занять. Науковець зауважує у програмі, що «на заняттях із розвитку мовлення пізнавальна активність дітей виявляється в розумовій діяльності».

Витоки методики активізації мовленнєвої діяльності сягають ХХ століття. Актуальними щодо нашого дослідження є праці таких науковців: Л. Виготський «Мислення і мовлення», І. Біла «Розвиток художнього сприймання у дошкільному віці», О. Леонт'єв «Основи теорії мовленнєвої діяльності», Н. Жинкін «Механізми мовлення», В. Сухомлинський «Рідне слово» та ін. Серед сучасних науковців, які досліджували методичні процеси активізації мовленнєвої діяльності дітей старшого дошкільного віку слід назвати А. Богуш «Діяльність. Активність. Мовлення», Н. Гавриш «Структура і функції мовленнєво-творчої діяльності дошкільників», С. Ладивір «Пізнавальний розвиток: пошук ефективних шляхів», Н. Луцан «Пояснювальне мовлення у структурі мовленнєвої діяльності», О. Гвоздев «Як діти дошкільного віку спостерігають явища мови», Є. Тихеева «Ігри-заняття з іграшками», Л. Щерба «Мовна система і мовленнєва діяльність», та ін.

Висновки до розділу 1

Усе життя дитини супроводжується різними видами діяльності, у процесі яких дитина набуває певних знань, здійснюється її психічний розвиток. Проте ніяке навчання не буде успішним, якщо дитина сама не буде виступати суб'єктом пізнавальної діяльності.

Аналіз психолого-педагогічної літератури з проблеми розвитку пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку дозволив зробити висновки: що проблема пізнавальної діяльності дітей старшого дошкільного віку активно досліджувалася науковцями з початку ХІХ століття в двох поняттях: *пізнавальна діяльність і пізнавальна активність*.

У своїх визначеннях науковці є неодностайними. До формування сутності цих понять науковці підходять по різному: як риса особистості; як здатність цікавитися невідомим, виявляти готовність до розв'язання проблемних ситуацій; здійснювати елементарні мислительні дії; як потреба дитини в активному прояві інтересу до довкілля, самої себе, людей, предметів,

об'єктів, яка приносить їй задоволення. Деякі вказують, що терміни «пізнавальна», «інтелектуальна» й «розумова» активність є синонімічними.

Проте спільним для усіх досліджень, на нашу думку, є те, що пізнавальна активність – це вид діяльності, яким дитина оволодіває з раннього віку і яка допомагає пізнати їй навколишній світ в його цілісності й різноманітності.

У дослідженні змісту та структури пізнавальної активності ми відштовхувалися від вихідних філософських та психолого-педагогічних положень про те, що пізнавальна активність має *складну структуру*: мету, завдання, мотив, спосіб виконання, дії та операції, умови, оцінку і контроль. Джерелами розвитку пізнавальної активності є пізнавальні потреби, пізнавальні інтереси. З досліджень структури ми зробили висновок, що структура і зміст пізнавальної активності відповідає моделі формування особистості дитини старшого дошкільного віку.

Досліджуючи джерела, ми виділили три види пізнавальної активності: репродуктивно-наслідувальна, пошуково-виконавська, творча активність, які проявляються у мовленнєвій, ігровій, художній, пізнавальній та інших видах діяльності. Нами з'ясовано, що на розвиток пізнавальної активності впливатиме тільки така діяльність, яка здійснюючи те чи інше ставлення людини до світу, відповідає особливій, відповідній для неї потребі.

Дослідження психологічної літератури дозволили зробити висновок, що пізнавальна активність дітей старшого дошкільного віку є більш психологічним, ніж педагогічним аспектом. Звідси ми виходили, досліджуючи особливості розвитку пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку, що дало підстави для висновку: у житті дітей старшого дошкільного віку *відбувається якісна перебудова пізнавальних процесів*, що набувають довільного характеру і прискореного розвитку. *До них відносяться: увага, уява, пам'ять, мислення, навички і вміння.*

У зв'язку з цим, для розвитку пізнавальної активності необхідно створити належні умови: створення пізнавального середовища, мотивів (пізнавальні, ділові, особистісні), соціального оточення.

Як підтверджують результати нашого дослідження розвитку пізнавальної активності в процесі мовленнєвої діяльності, у дітей старшого дошкільного віку переважає навчально-мовленнєва пізнавальна діяльність, яку ми розуміємо як організований, цілеспрямований процес використання мови задля формування у дітей старшого дошкільного віку мовленнєвих навичок і вмінь, що обслуговують інші види пізнавальної діяльності (художню, музичну, математичну, природничу і т.п.).

У процесі дослідження виявилось, що науковці розглядали різні аспекти розвитку мовленнєвої діяльності дітей старшого дошкільного віку. Однак, нами не виявлено жодного дослідження саме розвитку пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку у процесі мовленнєвої діяльності, крім окремих загальних положень.

Подальшу роботу над дослідженням ми спрямували на виявлення рівня пізнавальної активності у процесі мовленнєвої діяльності дітей старшого дошкільного віку та визначенні методичних аспектів її розвитку.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПІЗНАВАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ У ПРОЦЕСІ МОВЛЕННЄВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

2.1. Критеріально-рівневе оцінювання пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку в процесі мовленнєвої діяльності

Для вивчення пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку у мовленнєвій діяльності були застосовані емпіричні методи (експериментальні й не експериментальні). Ураховуючи характер спілкування на заняттях та під час дидактичних ігор дітей старшого дошкільного віку, у процесі яких досліджувалася пізнавальна активність старших дошкільників у мовленнєвій діяльності, ми обрали метод невиключного спостереження за проявом пізнавальної активності дітей досліджуваних груп в умовах закладу дошкільної освіти, вивчаючи особливості пізнавальної активності дошкільників. У процесі таких спостережень за допомогою спеціально розробленої схеми спостереження за дитиною старшого дошкільного віку (В. Котирло, С. Ладивір) (Додаток), фіксувалися участь дітей в ході ігор (дидактичних, творчих), на заняттях, запитання, які задавали діти, прояв досліджуваними дітьми безпосередніх реакцій (вигуки, висловлювання тощо) та ін.

Констатувальний етап передбачав вирішення таких завдань, які стосуються тематики нашого дослідження:

1. Виявити ступінь сформованості мотивів до активного пізнання у процесі мовленнєвої діяльності
2. З'ясувати рівень пізнавальної активності у процесуально-операційних (змістових) діях.
3. Визначити рівень мовленнєвої активності під час заняття.

Нами було проведено констатувальний експеримент з дітьми старшого дошкільного віку Сумського дошкільного навчального закладу (ясла-садок)

№ 15 «Перлінка» м. Суми, Сумської області. У експерименті взяли участь 28 вихованців старшого дошкільного віку групи «Тюльпанчик» та 2 вихователі.

Для експерименту ми визначили критерії, показники та рівні пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку.

У Сучасному тлумачному словнику поняття «критерій» – слово грецького походження (*criterion* – «мірило оцінки») – визначено як «підстава для оцінювання або класифікації чогось» [50, с. 211]. У межах досліджуваної проблеми, будемо виходити з того, що критерії – це якості, властивості, ознаки об'єкта, який вивчається, що дають змогу зробити висновки про стан і рівень його сформованості; показник – це ознака, що дає можливість виокремити найбільш суттєві аспекти педагогічної діяльності і дати їм адекватну оцінку [40].

Варто вказати, що критеріями розвитку пізнавальної активності психологи визначають: ініціативність, самостійність, тривалість активності в часі (кількість відволікань, їх спрямованість), допитливість і зацікавленість [40]. Показниками пізнавальної активності виступають: зосередження уваги на певному предметі чи явищі; емоційне ставлення до них (здивування, стурбованість, тобто різноманітність емоційних проявів, які викликав цей предмет чи явище у дитини), їх інтенсивність; дії, спрямовані на краще з'ясування будови предмета, розуміння його функціонального призначення (тут особливо важили якість і розмаїття обстежувальних дій, розмірковувальні паузи); ставлення дитини до результатів своєї діяльності; наскільки вона ініціативна у відповідях на запитання; чи прагне отримати нові знання; відповідає із власної ініціативи чи лише на вимогу дорослого [40].

На основі визначених критеріїв та показників у ході констатувального експерименту було виокремлено рівні пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку у процесі мовленнєвої діяльності.

Науковець І. Клак визначає рівень як «шкалу вимірювання, ступеня якості або здатності суб'єкта, що визначається набором об'єктивних чинників – критеріїв та показників, які дають змогу комплексно оцінити певне педагогічне

явище та мати відповідне теоретичне і практичне обґрунтування сформованості певної професійної компетентності в майбутніх учителів на засадах компетентнісного підходу».

У нашому дослідженні визначено три рівні розвитку пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку у процесі мовленнєвої діяльності (низький, середній, достатній). Отже, у відповідності до завдань розвитку пізнавальної активності старших дошкільників за характером діяльності у нашому дослідженні визначаємо три етапи пізнавальної активності.

На першому етапі дослідження ми використовували метод бесіди (проводилась бесіда за змістом оповідання «Довгоніс» Катерини Перелісної, метод гри (використовувалися дидактичні ігри «Гірлянда слів», «Продовж речення»; метод словесної творчості (складання казки за планом).

Перший етап дослідження пов'язаний з виникненням у дитини інтересу до пізнання, основою чого є емоційно-мотиваційний компонент; *другий етап* пов'язаний з виявом пізнавальної активності у процесуально-операційних (змістових) діях; на *третьому етапі* визначався рівень мовленнєвої активності під час занять з розвитку мовленн.

Отже, на констатувальному етапі дослідження, ми використали такі критерії:

1. Емоційно-мотиваційний;
2. Процесуально-операційний (змістовий);
3. Контрольно-оцінний (результативний) [43].

Під *емоційно-мотиваційним критерієм* розвитку пізнавальної активності розуміємо зовнішнє вираження емоцій дитини (захоплення-байдужість тощо), її мотиви, пізнавальні потреби, інтерес до пропонованої діяльності. *Показниками є те, як дитина включається у виконання завдань:* а) одразу із захопленням; б) сумнівається, гальмує, не одразу розпочинає роботу; в) пасивна, довго не розпочинає, чи зовсім не виконує завдання.

Процесуально-операційний (змістовий) критерій полягає у тому, як саме дитина захоплена діяльністю. *Показники цього критерію наступні:*

а) зосереджена під час виконання завдання чи відповіді; б) іноді відволікається; в) часто відволікається, не зібрана.

Під *контрольно-оцінним* (результативним) критерієм розуміємо ставлення дитини до важкості виконання пропонованого дорослим завдання. *Показники цього* критерію наступні: а) уважно, впевнено та самостійно розв'язує завдання; б) звертається за допомогою, поясненням до дорослого; в) неуважна, підглядає у сусіда, наслідує іншого (дорослого чи дитину), чи зовсім залишає роботу.

Було визначено *три рівні розвитку пізнавальної активності (достатній, середній, низький.)* Кожному з рівнів дана характеристика стосовно групи досліджуваних.

До низького рівня (1-3 бали) розвитку пізнавальної активності віднесено дітей старшого дошкільного віку з наступними показниками: пасивних, які довго не розпочинали чи зовсім не виконували ігрові завдання, часто відволікалися під час виконання завдання; наслідували відповідь дорослого чи однолітка; неуважні, підглядали чи зовсім залишали роботу; використовували репродуктивні засоби відтворення мовленнєвих дій. Дитина проявляє невміння виконати одержані від вихователя знання у практичній діяльності, чекає на практичну допомогу від дорослого, потребує роз'яснення умов виконання завдання, показу способу виконання.

До середнього рівня (4-6 балів) розвитку пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку віднесено дітей з показниками: які сумнівалися, гальмували, не одразу розпочинали роботу; пізнавальна мотивація у них виражена не дуже яскраво; спрямованість інтересів виражена не чітко; такі діти іноді відволікалися, відповідаючи на запитання; зверталися за допомогою до інших (дорослих чи однолітків) і поясненням ігрового завдання; самостійність, ініціативність таких дітей виражена слабо, але у них була наявна словесна творчість за допомоги дорослого.

Відповідно до *достатнього рівня (7-9 балів)* – було віднесено дітей старшого дошкільного віку з показниками: які одразу із захопленням

включалися в роботу; були зосереджені під час відповіді на запитання; у дітей наявна самостійність при виконанні завдання; у них була яскраво виражена словесна творчість. Результати дослідження подано в таблиці 1.1.

Таблиці 1.1.

Розподіл дітей старшого дошкільного віку за критеріями сформованості мотивів до активного пізнання у процесі мовленнєвої діяльності

Рівні	Показники				
	Включення дитини у завдання	Захоплення дитини діяльністю	Ставлення дитини до виконання завдань	Кількість дітей	Результати
Достатній	34 %	51%	47%	12	44 %
Середній	57%	42 %	49%	14	49 %
Низький	9%	7%	4%	2	7 %

Зазначені показники рівнів свідчать про те, що 7 % дітей старшого дошкільного віку у контрольній групі не проявляють ініціативності та самостійності, нездатні виконати творчу частину запропонованих ігрових завдань; вони не здатні щось самостійно організувати, напружено чекають вказівок від дорослого або відтворюють дії однолітків. Інколи просто відмовляються від виконання творчих завдань. Такі діти використовували репродуктивні засоби відтворення мовленнєвих дій, не уміє підтримувати стосунки з одногрупниками, часто конфліктують, переважають ігри на самоті.

Для 49 % дітей середнього рівня розвитку пізнавальної активності дитини характерна сильна емоційна виключність у ситуацію: зосередження уваги на певному предметі чи явищі; емоційне ставлення до них (здивування, стурбованість, тобто різноманітність емоційних проявів, які викликав цей предмет чи явище у дитини). Такі діти активні, спрямовані переважно на процес пізнавальної діяльності, але відповідають тільки за викликом вихователя; не завжди самостійні при виконанні творчих завдань, у разі

труднощів звертаються до вихователя. виявляє інтерес до одних і пасивна по відношенню до інших. Питання задають, виходячи з практичних потреб. Їм притаманні зовнішні емоційні прояви відносно до процесу виконання

діяльності, використання ігрових дій, недостатня сконцентрованість на пізнавальному матеріалі (зосереджена в основному на процесі, діях). Спостереження показали, що більшість дітей цього рівня могли лише пригадати вже знайомі загадки.

44 % дітей старшого дошкільного віку виявили достатній рівень розвитку пізнавальної активності. Для них характерні висока активність, спостерігається прояв ініціативи під час відповідей; творча самостійність, інтерес й бажання до виконання пізнавальних задач, націленість на процес і результат пізнавальної діяльності, прагнення до перетворення досліджуваного матеріалу, до його інтерпретації в процесі діяльності, характерна спостережливість, увага до деталей. Діти мають досить широкий діапазон інтересів при наявності акценту на якихось певних предметних областях. Часто проявляють допитливість на всіх заняттях, задають оригінальні питання, пов'язані з істотними характеристиками досліджуваного об'єкта або явища. У дітей спостерігається прояв словесної творчості. Вони прагнуть самостійно скласти загадку, розповідь чи казку, сподіваються на увагу слухачів, їй важливо, щоб її власний твір здобув позитивну оцінку. Такі діти легко контактують з дорослими та однолітками, проявляють ініціативу у спілкуванні; уміють вирішувати конфлікти.

Другий етап пов'язаний з виявом пізнавальної активності у процесуально-операційних (змістових) діях. Для отримання відомостей за основу було взято роботу над сприйманням оповіданням В. Сухомлинського «Хлопчик і сніжинка», використовуючи методи аналізу художнього твору, переказування змісту. Якість осмислення змісту й художньої форми ми перевіряли за наявністю у дітей трьох сфер сприймання: сфера емоцій (на зміст твору, на художню форму), сфера уяви (здатність конкретизувати словесний образ та прогнозувати розвиток подій), сфера осмислення (осмислення форми і

осмислення змісту). Також нами перевірено, на якому рівні (репродуктивному чи аналітичному) здійснювався аналіз твору дітьми.

Оцінювання відбувалося за рівнями: достатній, середній, низький.

До високого рівня пізнавальної активності ми віднесли дітей, які вміють ділити текст на частини самостійно; аналізують, відшуковують у тексті причинно-наслідкові зв'язки; виявляють слова, які характеризують істотні ознаки описуваних предметів і явищ.

До середнього рівня вияву пізнавальної активності віднесли тих дітей, які допускали незначні помилки у змістовому аналізі тексту; відповідали на поставлені запитання; в дечому затруднялись у переказі тексту; виконували завдання під керівництвом вихователя.

До низького рівня пізнавальної активності віднесли тих дітей, які робили лише спроби переказу тексту, не розрізняли види переказу; виявили низьку орієнтацію у аналізі змісту твору. Завдання виконували тільки під керівництвом вихователя. Результати подано у таблиці 1. 2.

Таблиця 1.2.

Розподіл дітей старшого дошкільного віку за виявом пізнавальної активності у процесуально-операційних (змістових) діях у процесі мовленнєвої

Рівні	Показники				
	Повний переказ	Стислий переказ	Вибірковий переказ	Поверхове відтворення тексту	Результати
Достатній	41 %	17 %	12 %	6 %	19 %
Середній	43 %	59 %	57 %	92 %	63 %
Низький	16 %	24 %	31 %	2 %	18 %

Як свідчать результати 19% дітей відновлюють причинно-наслідкові зв'язки, роблять висновок про якості персонажа за його вчинками, знають характеристику різних видів переказу;. 63% спроможні самостійно

відновлювати послідовність подій, пам'ятають персонажів та їх вчинки і взаємовідносини, але не бачать зв'язку між вчинками персонажів та їх якостями;

18 % дітей знаходяться на репродуктивному рівні осмислення тексту: не можуть пояснити почуте, не бачать зв'язку між вчинками персонажів, не розуміють художньої форми тексту.

На *третьому етапі* визначався рівень мовленнєвої активності під час заняття за допомогою методу спостереження за процесом пізнавальної активності дітей на занятті з розвитку мовлення.

Методика передбачала виконання дітьми серії завдань у процесі заняття з розвитку мовлення дітей старшого дошкільного віку. Заняття мало чіткі структурні компоненти (тему, програмові завдання, матеріал, хід заняття, у якому були конкретні ігрові завдання, дидактичні ігри, вправи, загадки, вірші тощо). На занятті перевірялося уміння добирати узагальнюючі слова до різних груп предметів, проводилась дидактична гра «Обери транспорт», розвивались уміння давати відповіді на запитання «Чомучки». Вихователем було використано комплекс дидактичних ігор щодо проведення заняття з дітьми. Результати подано в таблиці 1.3

Таблиця 1.3.

Розподіл дітей старшого дошкільного віку за рівнем пізнавальної активності у процесі мовленнєвої діяльності під час заняття.

Рівні	Показники				
	Включення дитини у завдання	Захоплення дитини діяльністю	Ставлення дитини до виконання завдань	Кількість дітей	Результати
Достатній	34 %	51 %	47 %	12	44 %
Середній	57 %	42 %	49 %	14	49 %
Низький	9 %	7 %	4 %	2	7 %

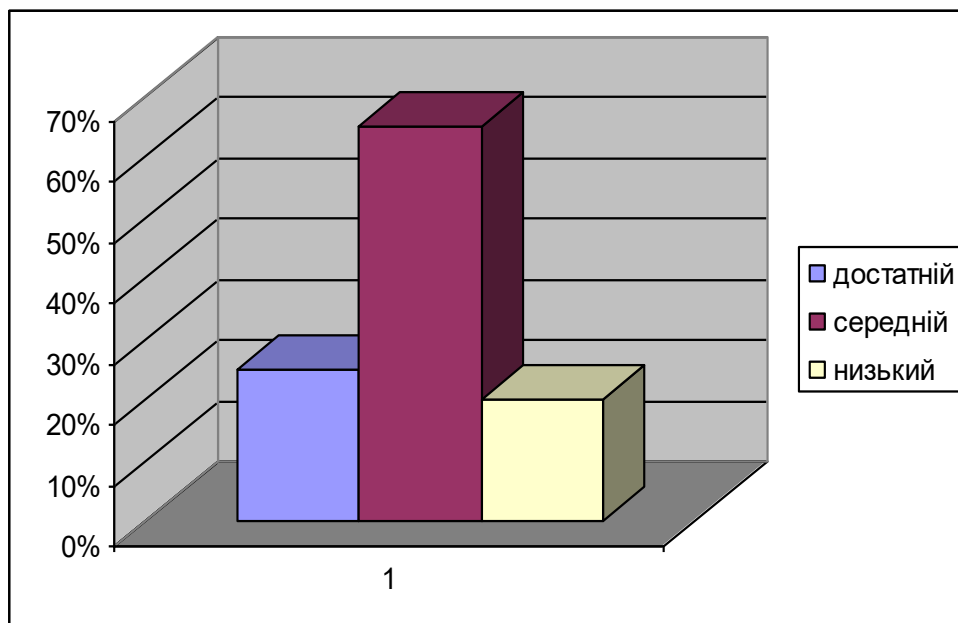
За результатами спостереження ми зробили висновки, що вихователь на занятті використала максимальну кількість засобів активізації пізнавальної активності дітей. Діти вели себе невимушено і розкуто, вільно спілкувалися із вихователем. Найбільша активність дітей проявлялася під час проведення ігор. Низькою була під час фонетичного аналізу слів та під час словесної творчості. Помітною була невпевненість дітей у визначенні лексичного значення слів, деякі діти замінювали їх російськомовними відповідниками. 7% дітей були пасивними на занятті або ж повністю потребували допомоги вихователя. Їхній словниковий запас дуже бідний.

Отже, в цілому дані нашого дослідження, свідчать, що в групі досліджуваних дітей старшого дошкільного віку були виявлені відмінності щодо рівнів розвитку пізнавальної активності емоційно-мотиваційних, процесуально-операційних, контрольних-оцінних ознак в процесі мовленнєвої діяльності. Підвищення рівнів розвитку пізнавальної активності дитини старшого дошкільного віку (достатнього, середнього, низького) передбачає гармонізацію взаємозв'язку між структурними компонентами пізнавальної активності у мовленнєвій діяльності та збагачення методики методами і засобами активізації пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку в процесі мовленнєвої діяльності.

На основі аналізу результатів щодо були встановлені загальні рівні сформованості (Рис. 1.1)

Аналіз результатів прояву пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку у процесі мовленнєвої діяльності, поданих у діаграмі, показав, що достатній рівень зафіксовано у 22%, середній – 74%, низький – 18%.

Таким чином, результати аналізу прояву пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку у процесі мовленнєвої діяльності свідчать, що на сьогодні у закладах дошкільної освіти приділяється недостатньо уваги розвитку пізнавальної активності в процесі мовленнєвої діяльності.

Рис. 1.1. Загальний розподіл дітей старшого дошкільного віку за рівнем пізнавальної активності у процесі мовленнєвої діяльності.

Отже, за результатами констатувального експерименту було зроблено висновок про те, що розвиток пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку в процесі мовленнєвої діяльності потребує тривалої роботи та удосконалення форм, методів, прийомів і засобів на заняттях з розвитку мовленнєвої діяльності. В ході роботи нами було визначено можливі шляхи вирішення проблеми:

1. Створення вихователем позитивного емоційного ставлення дитини до пізнавальної та мовленнєвої діяльності.

2. Організація систематичної пошукової діяльності з урахуванням індивідуальних особливостей дітей й диференціації завдань, а також на основі взаємозв'язку мовленнєвого змісту щодо художньо-мовленнєвої, зображувальної діяльності тощо.

3. Сприяння розвитку активного мовлення (діалогічного й монологічного) як на заняттях, так і в позанавчальний час.

2.2. Методи і прийоми розвитку пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку в процесі мовленнєвої діяльності

Для дітей старшого дошкільного віку характерним є розвиток пізнавальної активності, який виражається у тому, що дитина цікавиться новим, активно вивчає навколишній світ, виявляє допитливість, диференціює реальне та фантастичне, пов'язує знання з реальними життєвими ситуаціями [2]. Проте недостатньо лише цікавитися навколишнім світом, потрібно його пропустити через свідомість, щоб уявити образи об'єктів, що сприймаються, пережити свої відчуття, які виражаються через мовлення. Для цього потрібно використовувати такі методи і прийоми роботи, які б активізували пізнавальну активність дітей не лише на заняттях, а і в навколишньому середовищі.

Розглянемо поняття «метод навчання». У дидактиці метод навчання – це певний спосіб цілеспрямованої реалізації процесу навчання, досягнення поставленої мети. Правильний добір методів відповідно до мети й змісту навчання, вікових особливостей учнів сприяє розвитку їхніх пізнавальних здібностей, озброює їх уміннями й навичками використовувати здобуті знання на практиці, готує до самостійного набуття знань, формує їхній світогляд.

«Методами навчання С. Гончаренко називає «упорядковані способи взаємопов'язаної діяльності вчителя й учнів, спрямовані на розв'язання навчально-виховних завдань» [24, с. 206]. О. Лещенко визначає метод – як спосіб, за допомогою якого вихователь, спираючись на свідомість дітей, передає їм знання про навколишній світ, розвиває мову і мислення, формує елементарні навички, вміння і водночас виховує в них певне ставлення до навколишнього [45, с. 82]. Прийом – це елемент, складова методу [24].

Науковці А. Богуш, Н. Гавриш, Н. Горопаха, Т. Зотєєва, О. Дроган, М. Колесник пропонують практичні методи навчання дітей старшого дошкільного віку. За визначенням Н. Горопахи, практичні методи – це такі методи, при яких діяльність керованих вихователем дітей у процесі засвоєння нових знань має практичний характер. Ця діяльність виступає у формі

реального перетворення речей і створює можливість виділення таких властивостей і зв'язків, що недоступні безпосередньому сприйняттю.

Пошуки методів навчання, що підсилювали б активізацію мовленнєвої діяльності призводять науковців і вихователів до підвищення актуальності розвивальних і проблемних методів, творчих завдань. *Етапи навчання в системі застосування методів активізації* пізнавальної діяльності дітей можуть бути визначені в залежності від того, з яким мовним матеріалом маємо справу з готовим або з таким, який потрібно змінити або створити.

У відповідності до цього етапи можуть бути складені таким чином:

На *I етапі діти сприймають*, осмислюють, аналізують готовий мовний матеріал, який подається їм або в процесі повідомлення учителем знань, або при виконанні вправ.

На *II етапі здійснюється* вибір мовних засобів за відомим зразком у зв'язку з зміною даного мовного матеріалу.

Особливим є III етап – етап навчання творчому використанню мовних засобів у зв'язку з створенням текстів, речень, словосполучень, слів, коли здійснюється частково - пошукова і пошукова діяльність [35, с. 134].

Таким чином, три етапи, які були розглянуті нами вище, відповідають методам розвитку пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку за заняттях з розвитку мовлення.

Ми згрупували методи активізації пізнавальної активності в процесі мовленнєвої діяльності у такі групи: *1) методи організації пізнавальної активності в процесі мовленнєвої діяльності; 2) методи стимулювання пізнавальної активності в процесі мовленнєвої діяльності. Крім того, визначили перевагу окремих методів на певних етапах навчання дітей старшого дошкільного віку.*

На думку психологів Л. Виготського, О. Запорожець, С. Рубінштейна психологічно обґрунтованою є така організація мовленнєвих занять з дітьми старшого дошкільного віку, за якої діти вчаться не з примусу, а за бажанням і внутрішніми потребами.

На *першому етапі навчання* вихователь має зосередити зусилля вихованців на формуванні *емоційного компонента*, що забезпечується переважно за рахунок введення до навчального процесу ігрових методів. Роль емоційного компонента як першооснови для розвитку активності дітей посилюється у зв'язку з тим значенням, яке мають емоції і почуття у розвитку дитини, мотивації різних видів її діяльності, зокрема пізнання.

Науковець В. Котирло зазначає, що у старшому дошкільному віці прагнення до пізнання є мотивом, що спонукає до маніпуляцій з предметами. Це пізнавальне ставлення обумовлює і специфіку дитячих запитань, що адресуються до дорослого. Пізнання дитини спрямоване не тільки на те, що вона бачить, а й на з'ясування незнайомого явища, визначеного словом. В процесі пізнавальної, ігрової діяльності у спілкуванні з людьми уточнюються уявлення дітей про ті чи інші предмети, поглиблюється розуміння дитиною значення слів та їх смислових відтінків, а отже відбувається мовленнєвий розвиток дітей на *лексичному рівні*.

Розвиток пізнавальної активізації можливий у вивченні різних аспектів мовленнєвої діяльності дітей старшого дошкільного віку. Стимулювання до вивчення фонетичного аналізу слів, звуків мовлення цікавило багато науковців. Серед них Л. Журова, Н. Дурова, Я. Варенцова. Науковці пропонують для стимуляції роботи у фонетичній системі використовувати загадки, потішки, вправи для дикції. Так, вивчивши голосні звуки, діти можуть виділити зайвий звук у словах-відгадках: оса, око, Іра.

Провідною формою роботи зі збагачення словникового запасу дітей старшого дошкільного віку є заняття різного типу: фронтальні, групові, індивідуальні, які чергуються впродовж тижня. Види цих занять бувають такі: читання оповідань, казок; розігрування забавлянок, потішок, пісень.

На думку науковців В. Логінової, І. Мордоус, збагачення словника дітей старшого дошкільного віку здійснюється у тісному зв'язку з розвитком пізнавальної активності. Звідси випливають загальні вимоги до організації і методики проведення занять:

1. Єдність розвитку словника з розвитком пізнавальних процесів (сприймання, уявлення, мислення).

2. Цілеспрямована організація мовленнєвої і пізнавальної активності дітей у процесі заняття.

3. Наявність наочності як основи для організації мовленнєвої і пізнавальної активності дітей.

4. Єдність реалізації усіх завдань словникової роботи на кожному занятті.

На першому етапі успішність активізації пізнавальної активності залежатиме від методів педагогічного впливу на дитину: зацікавлення об'єктами, подіями, явищами навколишньої дійсності в різних процесах (іграх, праці, спостереженнях, спілкуванні). Серед методів найпоширенішими є вправи та ігри на словотворення, вживання антонімів, синонімів, багатозначних слів, добір епітетів, порівнянь.

У старшому дошкільному віці спеціальні заняття з предметами майже не проводяться. Словникова робота зводиться до так званих (за Є. Тихеєвою) занять-оглядів предметів, метою яких є виділення частин, деталей, ознак і властивостей предметів. Доцільною буде робота над вправою: *«Цікава етимологія або робота з дитячим тематичним словником»*. Результат такої роботи: чітке пояснення лексичного значення слів – назв предметів, а також збагачення активного словника, уточнення значення і сфери вживання слів.

Серед методів організації пізнавальної активності дітей
В. Сухомлинський виділяв метод подорожі в природу. Як писав він сам: « Я проводив з дітьми подорожі до джерел слова: відкривав їм очі на красу світу і водночас намагався донести до дитячого серця музику слова. Я домагався, щоб слово було для дитини не лише позначенням речі, предмета, явища, а й несло в собі емоційне забарвлення – свій аромат, найтонші відтінки».

Є. Тихеєва є автором цінного методу з активізації пізнавальної діяльності в процесі розвитку активного словника дітей старшого дошкільного віку. Це метод *екскурсій-оглядів*. Автор пропонує таку тематику екскурсій-оглядів: телефон, рояль, кухня, спальня. У наш час тематику оглядів можна розширити:

комп'ютер, кухонний комбайн, соковарка, педагогічний кабінет, дитячий садок тощо. Діти бачили ці предмети лише поверхово, а вихователь повинен організувати ознайомлення з ними ширше. Розглядання предметів під час екскурсій-оглядів супроводжується розгадуванням загадок, читанням віршів, оповідань. Як зазначають науковці А. Богуш, Н. Гавриш, С. Ладивір, Т. Піроженко, завдяки своїй активності дитина вступає в практичні, дійові відносини з довкіллям і в спілкування з людьми (дорослими і однолітками) [12; 21; 44; 55;] .

На другому етапі навчальної роботи здійснюється формування змістового і особливо вольового компонентів пізнавальної активності. У дітей старшого дошкільного віку повинні сформуватися самостійність під час виконання завдань, ініціативність у виборі рішень, які поєднуються з активним оволодінням дітьми розумовими діями – узагальненими способами обстеження предметів, здатністю абстрагувати та узагальнювати ознаки і відношення об'єктів пізнання тощо.

Одним із основних принципів активізації пізнавальної діяльності дітей старшого дошкільного віку на цьому етапі є *забезпечення впливу художньої літератури на мовленнєвий розвиток дітей, адже є предмети, явища, життєві події, з якими можна ознайомлювати дітей тільки через художню літературу (життя на Півночі, космос, життя в морях і океанах тощо).*

Діти старшого дошкільного віку ще не вміють читати, сприймають художній твір на слух. Тому важливими моментами в активізації слухання є включення слухового і зорового аналізаторів. У процесі слухання у свідомості дітей виникають уявлення – конкретні образи (явища природи, предмети, герої); дитина їх усвідомлює, пов'язує із собою, своє сім'єю. Розуміння, усвідомлення змісту художнього твору викликає певні почуття, емоції, переживання. Часто діти сприймають зміст художнього твору досить активно: сміються, викрикують, переривають читання вихователя запитаннями.

Найпоширенішим є метод розповіді або пояснення вихователя, що передує сприйняттю дитиною художнього твору. Прийомами методу є

пояснення незнайомих слів та безпосередня розповідь педагога про історію створення літературного твору, біографію письменника тощо. З дітьми старшого дошкільного віку потрібно частіше використовувати прийом самостійного розуміння значення слів, які можна зрозуміти із контексту. Якщо ж слова зовсім незнайомі, з метою розвитку пізнавальної активізації, можна запропонувати відшукати їм ці слова на картинках, поставивши ряд навідних запитань.

Метод читання-розглядання художнього твору допомагає зрозуміти зміст завдяки правильній організації запитань. Запитання є одним із засобів розвитку пізнавальної активності старшого дошкільника. Дитина, ставлячи запитання «Чому?», прагне вирішити певну пізнавальну задачу та користується при цьому усіма засобами, що має при собі. Вона активно взаємодіє з однолітками та дорослими, бере участь в спільних іграх, організує їх. У ході спільної діяльності обговорює *проблеми*, що виникають, як правило, може підтримати розмову на цікаву для неї тему.

Дослідження О. Брежневої, Л. Варзацької, К. Крутій, С. Ладивір, присвячені пізнавальній активності дітей, що виражена у запитаннях, умовно можна поділити на дві групи: 1) роботи, основані на вивчення спонтанних запитань, що задає дитина у дитинстві; 2) окремі роботи, у яких вивчалася своєрідність запитань, що ставить дитина у ситуації необхідності довільного їх формулювання, іншими словами, «провокуючих» запитань. Наприклад: прослухавши казку «Лисиця і Журавель», діти відповідають на питання: Чому Журавель пішов додому голодний? Чи залишилась Лисиця задоволеною? Чи можна назвати Лисицю та Журавля справжніми друзями?

Для активізації дітей на заняттях з художньої літератури використовують різноманітні методи і прийоми. Найпоширенішим є *метод бесіди*. Щоб питання сприяли розвитку пізнавальної активності, вихователь повинен змінювати види бесід: бесіди на відтворення прослуханого; бесіди за запитаннями автора твору; бесіди морально-оцінювального змісту; бесіди на розуміння дітьми змісту твору, його підтексту; бесіди порівнювального характеру за кількома творами;

літературні вікторини. Серед прийомів доцільно використовувати евристичну бесіду, яку інколи називають сократівською. Це пов'язано з іменем грецького філософа Сократа, який так вів бесіди із своїми учнями, що вони самостійно приходили до відкриття істини. Цей метод сприяє організації частково-пошукової діяльності і дітей, коли вони самостійно виконують тільки окремі кроки пошуку, а цілісне пов'язання проблеми досягається разом з вихователем. Тому евристична бесіда доступна і для дітей слабо підготовлених, які вчать логічно міркувати на зразках.

Органічно поєднуються з бесідою такі прийоми роботи з художнім твором, як *уявний діалог дітей з літературним героєм*; написання листа головному персонажу, словесне малювання, що поглиблює вміння відчувати позицію автора, співпереживати разом з літературним героєм. Наприклад, після прослуховування твору характерними є запитання такого типу: Ви радієте за його вчинок? Ви хвилювалися за нього? Вам хотілося йому допомогти? Використовуючи запитання причинно-наслідкового характеру, вихователь спрямовує активність дітей на пошуки встановлення причинно-наслідкових зв'язків, формує вміння обґрунтовувати свої думки.

Уявлюваний діалог з літературним героєм – це один з прийомів, як зазначає Л. Таллер, що стимулює дітей виявити словом своє ставлення до художнього образу. Наприклад, звернення дитини до літературного персонажа й пропонується відповідь, яку формулює і промовляє сама дитина або її товариш.

Написання листа літературному герою спонукає дітей до самостійності, до творчості, до розвитку монологічного мовлення.

З розвитком дитини дошкільного віку не тільки збагачуються форми і види її активності, а й ускладнюється її структура. У нього виникає новий тип активності – розумова діяльність. Варто вказати, що діти старшого дошкільного віку здатні до «чистої» розумової діяльності: вони обдумують побачене і почуте, активніше відгадують загадки, запитують, сперечаються, переказують художній твір, складають невеличке оповідання чи казку. Діти зазначеного віку

оволодівають прийомами звукового аналізу слів як за схемою (моделлю) так і без неї; визначають кількість і місце слів у реченні, складів і звуків у слові та ін. Завдяки своїй активності дитина вступає в практичні, дійові відносини з довкіллям і в спілкування з людьми (дорослими і однолітками). Суттєвим показником розвитку дитини є оволодіння нею мовленням, різноманітними знаннями, уявленнями про навколишню дійсність (А. Богуш, Н. Гавриш, С. Ладивір, Т. Піроженко та ін.).

Літературний твір сам по собі не забезпечує успіху його впливу на дитину. Шлях до дитячого розуму, до пізнавальної активності перебуває в руках вихователя. У ході слухання художнього твору дитина виявляє особливу внутрішню активність, стає співучасником подій, які описані і сприймаються дитиною. Тільки вихователь може активізувати дітей старшого дошкільного віку до узагальнюючих бесід про письменників, їх творчість, про улюблених героїв; до показу різних видів театрів із використанням персонажів художніх творів, творів фольклору (театр іграшок, тіньовий, картонажний, магнітний, ляльковий); театралізованих ігор; ігри за сюжетами художніх творів; інсценування художніх творів.

Поширеним прийомом у роботі з дітьми старшого дошкільного віку є прийом активізації дітей – *драматизація*. Драматизація – розігрування дітьми літературних творів у ролях, без попереднього розучування ролей. До казки «Лисиця і Журавель» можна запропонувати дітям роботу в парах. Вихователь пропонує дітям поділитися на пари за принципом «Мій найкращий друг» (з відповідними ролями – Лисиці і Журавля). Після розігрування змісту казки, кожна пара повинна придумати, як помирити Лисицю і Журавля. Актуальними *методами словесної творчості є драматизація та інсценізація* творів. Це глибоке, емоційне і логічне осмислення тексту твору. Ними користуються тоді, коли діти засвоїли текст, усвідомили ідейний зміст, дали характеристику героям, проаналізували мовні засоби. Інсценування передбачає вивчення дітьми ролей напам'ять. Драматизація – розігрування дітьми літературних творів у ролях, без попереднього розучування творів. Реалізація розвивальних функцій

бесіди починається з постановки проблеми, коли створюється ситуація необхідності пошуку нового знання.

На думку А. Богуш, дітям старшого дошкільного віку доступні пізнавальні логічні і мовні задачі, які створюють для дитини проблемну ситуацію, ставлять її в умови пошуку помилки, відповіді на запропоноване питання [10, с. 506].

Проблемно-пошукові ситуації активізують художню діяльність, концентрують слухову увагу, примушують мислити, міркувати, розвивають творчі здібності [17]. Проблемно-пошукові завдання вимагають самостійного мислення від дитини, активної роботи з текстом, розвивають уміння аналізувати, доводити і робити висновки. Вирішення проблемних ситуацій здійснюється шляхом використання *прийому проблемної бесіди*. Проблемна бесіда допомагає дитині усвідомити вживання художньо-образних мовленнєвих засобів, зрозуміти причини вчинків персонажів. Розвитку пізнавальної активності під час аналізу художнього твору сприятиме евристична бесіда, яка спонукає дитину передбачати подальший розвиток подій, прогнозувати.

Проблемними ситуаціями вихователь ставить дитину в умови практичного пошуку розв'язання завдань, відповідей на запитання. Доступні дітям старшого дошкільного віку пізнавальні мовленнєві завдання, що створюють для дитини своєрідну проблемну ситуацію: знайти у тексті помилку; дати відповіді на запропоноване запитання; зробити аналіз художнього твору. Вирішення подібних завдань активізує пізнання, розумову діяльність. Проблемна ситуація характеризує певний психологічний стан учнів, який виникає в процесі виконання завдання, що потребують відкриття нових знань про предмет, способах або умовах виконання завдань. В основі проблемної ситуації є труднощі певного типу, які повинні перебороти учні. Для них не є проблемою запитання, відповідь на яке їм відома раніше, а також запитання, відповісти на яке учні не в змозі. Проблемна ситуація, вказують І. Лернер і М. Скаткін, «... це ситуація, яка викликає в учнів зрозумілі труднощі, шлях переборення яких потрібно шукати».

З метою розв'язання проблемних ситуацій *К. Ушинський радив широко використовувати прийом порівняння* – основу розуміння і мислення. Зіставляючи предмети і явища навколишнього світу, мовленнєвих понять, змісту художніх творів тощо, дитина опановує процеси аналізу і синтезу, систематизації, узагальнення, класифікації, вчиться самостійно доходити висновку. У старшому дошкільному віці діти можуть співвідносити якості предметів із засвоєними загально ухваленими еталонами (сонце, як куля; лимон і огірок, як овал)

Словникова робота на заняттях спирається на виділення якостей і властивостей предметів через докладне сенсорне обстеження (використання наочності). У старшому дошкільному віці корисними є заняття на порівняння предметів. Успіх таких занять буде залежати від таких умов:

1) добір предметів для порівняння. Вони повинні мати достатню кількість ознак, які зіставляються: як спільних, так і відмінних (колір, форма, величина, деталі, матеріал тощо);

2) послідовність порівняння. Вихователь послідовно підводить дітей до виділення спочатку порівняння частин, деталей, а потім усього предмета;

3) добору прийомів навчання. Головними прийомами, що забезпечать успішність засвоєння словника через активізацію мовленнєвої діяльності є такі: а) запитання вихователя, які спонукають дітей побачити ті особливості, які діти самі не помічають; б) найбільш точно дібрати слово для відповіді.

Як метод активізації словника, А. Богуш називає розглядання іграшок. У старших групах – це технічні іграшки. Діти називають матеріал, з якого їх зроблено, форму окремих частин, родові поняття, яке об'єднує цю групу предметів (посуд, транспорт, овочі, фрукти).

До широко вживаних методів належить метод дидактичних та словниково-логічних вправ. Під мовленнєвими вправами вчені розуміють «вправи у природній комунікації у різних видах мовленнєвої діяльності» [57]. Види основних словниково-логічних вправ:

1) Визначення ознак предметів за кольором, смаком, розміром, формою,

матеріалом.

2) Визначення видового поняття через родові.

а) Береза... це... Лев - це...

б) Чашка... це чайний посуд

в) Ліс – лис; дім – дим; літо– лити; сіла – сила; ріс – рис

3) *Заміни словосполучення за зразком:*

Шафа з дерева - (яка?) дерев'яна шафа.

Річка в горах - (яка?) ...

Чоловік з бородою - (який?) ...

Промінь сонця - (який?) ...

Гілка яблуні - (яка?) ...

Дидактична вправа «Лабіринт» сприяє розвитку уваги, моторики рук, і виконання завдань групами. Завдання дається на картках для кожної групи, потім діти будують ланцюжки слів і позначають їх на карті. Словесне позначення ознак і властивостей предметів сприяє усвідомленому їх сприйняттю, чіткому розрізненню.

Наприклад, першим словом є автобус, далі слово, що закінчується на с. Хто з дітей знайшов предмет з такою назвою у себе на картинці, той приєднує свою картинку до першої картинки і назве свій предмет так, щоб чітко виділявся останній звук. Переможе та група, яка першою використає картки для побудови ланцюжка.

Досить цікавою для дітей є дидактична вправа «Піраміда». Її часто використовують при поділі слів на склади, при визначенні кількості звуків у слові, можна використати для визначення назв, ознак та дій предметів. Вихователь демонструє піраміду і пояснює «Цю піраміду необхідно збудувати з картинок: перший ряд – картинки з короткими назвами (3 звуки), другий – картинки в яких чотири звуки; третій – картинки, в назві яких п'ять звуків. Слова для карток:

Лід, кіт, рись, день, сом;

Вовк, жаба, сова, гора, рама;

Пальма, сосна, чашка, білка, кавун.

Вивчаючи тему сім'я, можна провести дидактичну вправу «Продовжи речення». Дітям даються такі речення:

Для мами я дочка, а для бабусі ....

Для тата ти син, а для тітки ..... Для сестри я ..., а для дідуся ...

Згідно програми діти старшого дошкільного віку вивчають вживання прийменників та їх значення. З цією метою доцільною буде дидактична вправа «На листочок, під листочок». Діти отримують картинки комах і звірів і розкладають їх відповідно на листочки.

До прийомів роботи належить робота з картиною. Вихователь так повинен продумати запитання, щоб відповіді дітей не повторювалися. Доцільно для активізації описування предметів ставити такі запитання (Хто? Який? Що робить? Хто більше побачить? Навіщо? Для чого? Чий?). Вони можуть стимулювати пригадування, мислене порівняння. Як зазначає О. Савченко, дослідження шляхів розвитку пізнавальної активності дітей 6-7 років виявили, що доцільно використовувати п'ять форм організації пошукової діяльності, а саме: система пізнавальних завдань за прийомами розумової діяльності, евристична бесіда, метод аналогії, самостійне ознайомлення з новим матеріалом з опорою на допоміжні засоби і без них, дослідницький метод.

Отже, пізнавальна активність – це міцний засіб навчання. Класична педагогіка минулого стверджувала «Смертельний гріх вихователя – бути нудним». Тому потрібно надавати перевагу тим методам, що передбачають залучення дітей до активного здобування знань. Дослід чи проблемне навчання не можна протиставляти інформаційним методам або репродуктивному засвоєнню знань. Тільки вміле їх поєднання дає можливість підвищити ефективність навчання. Актуальним сьогодні є впровадження у навчальний процес таких засобів активізації, як системи пізнавальних і творчих завдань, застосування різних прийомів співробітництва і навчального діалогу, групової та індивідуальної роботи, що сприяє розвитку інтересів дітей старшого дошкільного віку, їх пізнавальної активності.

2.3. Методичні рекомендації до розвитку пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку в процесі мовленнєвої діяльності засобами дидактичних вправ та ігор

Сприяє розвитку пізнавальної активності дидактична гра, на важливість і ефективність якої вказували як вітчизняні, так і зарубіжні вчені: Я. Коменський, С. Макаренко, В. Сухомлинський, С. Русова, К. Ушинський. Вагомим підґрунтям у розробці методики педагогічного керівництва ігровою діяльністю дітей старшого дошкільного віку є здобутки провідних фахівців ХХ століття: А. Богуш, Л. Артемової, Н. Гавриш, П. Саморукової, Г. Усової та ін.

Дидактична гра – важливий метод розумового виховання і розвитку пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку в процесі мовленнєвої діяльності. Найбільш повно розроблено в дошкільній методиці дидактичні ігри. Дидактична гра – це навчальна гра, яка використовується в освітньому процесі закладу дошкільної освіти для закріплення і уточнення знань про довкілля [13, с. 34].

Дидактичні ігри сприяють розвитку довільної уваги, пізнавальних здібностей, кмітливості, уяви; активізують інтерес, розумову діяльність, творчу думку і волю дітей, здатність до аналізу ситуації, постановки і вирішення задач Артемова Л. Моделі структур дидактичної гри та ігрових стосунків [1, с. 6].

Розвивальне і виховне значення використання дидактичної гри з метою формування пізнавальної активності залежить від професійної майстерності вихователя, здатного організувати гру, вносити у неї нові прогресивні ідеї, здійснювати на практиці особистісно-орієнтований підхід до кожної дитини. Добираючи дидактичні ігри для дітей старшого дошкільного віку вихователь повинен враховувати вікові та індивідуальні особливості дітей; особливості дитячого колективу; складність завдань, які ставляться на занятті, інтересами і побажаннями дітей; матеріальне забезпечення педагогічного процесу.

Головними умовами ефективного застосування дидактичних ігор у роботі з дітьми старшого дошкільного віку є створення ігрового середовища;

органічне включення гри в навчальний процес, наявність ігрових елементів у кожному виді вправ, емоційне ставлення самого вихователя до ігрової діяльності (емоційне стимулювання); створення емоційного настрою самих дітей (якщо діти стомлені, гра не викличе інтересу).

Як зазначає Л. Артемова, дидактична гра має свою сталу структуру, яка побудована як «системно упорядкована сукупність взаємопов'язаних та взаємозалежних компонентів: ігровий задум, ігрове завдання, ігрові дії, правила гри, результат [1, с.7].

Оскільки основним видом діяльності дітей старшого дошкільного віку є гра, розглянемо методику організації дидактичних ігор на заняттях у закладах дошкільної освіти.

Методистами рекомендовано в зміст ігор вносити нове, ускладнювати правила, включати елементи змагання, лишаючи незмінні ігрові дії, щоб учні не втратили інтересу до ігрової діяльності. Пояснення вихователя ходу гри повинні бути лаконічними і конкретними. Вихователь, плануючи дидактичну гру, повинен продумати організацію дітей, послідовність ігрових дій, зміст, тривалість гри, контроль і оцінку. Для того, щоб дидактичні ігри стимулювали діяльність дітей і задовольняли пізнавальну активність дітей в процесі мовленнєвої діяльності [13; 28]. Для дітей старшого дошкільного віку бажано, щоб вихователь сам продемонстрував як потрібно грати. Це сприяє «розкріпаченню» дітей у грі, викликає бажання грати.

Використання дидактичних ігор, як стверджують науковці А. Богуш, С. Смирнов є необхідним, тому що дає змогу успішно формувати і закріплювати мовленнєві уміння і навички дітей. Граючи, діти психологічно розкуті, що сприяє вияву їхніх творчих здібностей, позитивного ставлення до навчального процесу.

Розвитку мовленнєвої компетенції сприяє гра «Давайте познайомимось». Діти стають у коло, а вихователь котить чарівний клубочок, примовляючи: Мене звати Олена Іванівна. Я люблю усіх своїх діточок. Ми разом граємо,

читаємо, танцюємо. Дитина, отримавши клубочок, розповідає про себе. Така гра сприяє розвитку зв'язного діалогічного мовлення.

У ході педагогічного дослідження розвитку пізнавальної діяльності у процесі мовлення ми зупинимося на словесних дидактичних іграх та настільно-поліграфічних. За допомогою настільно-поліграфічних ігор можливо забезпечити реалізацію низки програмових завдань з розвитку мовлення:

- ✓ Розвивати в дітей інтерес до засвоєння знань;
- ✓ Уточнювати уявлення про предмети, явища;
- ✓ Виховувати пізнавальну активність у процесі мовленнєвої діяльності.

Зазначимо, що настільно-поліграфічні ігри дисциплінують дітей, регулюють їх взаємовідносини у колективі, привчають до роботи за інструкцією, вказівкою вихователя. Вони поділяються:

- 1) Ігри на основі предметних картинок,
- 2) Ігри на основі картинок, створених за принципом змагання (хто швидше закрий порожні клітинки на великому полотні, підбере пару, відгадає, які фішки потрібно вставити);
- 3) Конструктивні ігри для складання розрізних картинок (скласти розрізані картинки за поданими словами: рослини, тварини, відпочинок тощо)
- 4) Маршрутні ігри (пересування фішки за поданим маршрутом). Робота ведеться по якомусь спеціально створеному маршруту, де, розгадуючи певні мовленнєві завдання, діти рухаються до фінішу.
- 5) Ігри змішаного типу, які передбачають поєднання кількох ігор;
- 6) Кросворди, ребуси, зашифровані слова [28, с. 24].

Словесні ігри, за визначенням О. Сорокіної, є найскладнішими, оскільки змушують дітей оперувати уявленнями, мислити про речі, з якими вони не мають справу, використовувати набуті знання у нових ситуаціях і зв'язках. Особливістю словесних ігор є те, що їх використовують тільки після того, як у дітей сформовані певні мовленнєві знання. Вони проводяться без наочного матеріалу, побудовані на словесних діях дітей. В іграх такого типу діти повинні самостійно вирішувати мовленнєві завдання:

1. Відгадувати предмети за описом, за ознаками схожості та відмінності;
2. Групувати предмети за різними властивостями та ознаками;
3. Добирати слова-синоніми, антоніми;
4. Ігри-змагання; ігри-загадки; ігри-бесіди; ігри-доручення;
5. Вигадування власних розповідей.

Наведемо приклади таких ігор і методичний коментар до їх проведення.

Діти старшого дошкільного віку повинні розрізняти назви, ознаки, дії предметів. З цією метою можна провести таку гру «На воді, у повітрі, на землі». Вихователь пропонує дітям картинки або міні-предмети різних видів транспорту. Кожна дитина повинна сказати, де той вид транспорту використовують, виконуючи відповідні рухи: наземний сидять і імітують, що тримаються за кермо; водний – «пливуть стоячи», повітряний – «літають», розмахуючи руками.

Цю гру можна продовжити в групах. Дітям роздають картки із зображенням машин, розрізаних на частини. Дітям потрібно зібрати машину і назвати її основні частини: салон, кабіна, вікна, двері, колеса, кермо.

З дітьми старшого дошкільного віку таку гру можна використати для удосконалення звуковимови:

Сіли ми в автомобіль: дир-дир-дир.

А тепер в тролейбус сіли, і тихенько покотили: ш-ш-ш.

У літак швиденько сіли і одразу полетіли: ж-ж-ж.

Ось на потязі я мчу: чух-чух-чух.

Для активізації словника використовується гра «Чарівна торбинка». Розглядаючи предмет до того, як його поклали у торбинку, діти можуть скласти розповідь-опис цього предмета, пригадати про нього загадку чи вірш, а в процесі гри, дістаючи предмет з корзинки, діти старшого дошкільного віку можуть назвати його форму, матеріал, якість поверхні. Методичним прийомом, який підвищує пізнавальну активність, розвиває увагу є використання м'яча, кульки.

Цікавою є *народна гра* на визначення ознак предметів. Гра «Чий віночок найкращий» побудована на матеріалі народних символів і обрядів. Діти стають у коло, зодягнені в український одяг. Дівчатка, знімаючи по черзі віночок описують назви квіточок, барвінку, калини. Хлопчики визначають, чий віночок найкращий і чому. Вправа проводиться в колі під музику і пісню:

Візьмемося за руки, підемо на луки

Там сплетемо віночок, станемо в таночок. Чий найкращий вінок

Той піде у танок

Збагаченню мовлення словами-оберегами сприяє народна гра «Голочка і ниточка». Гра проводиться у супроводі пісні:

Сюди-туди голка, Сюди-туди нитка.

Як рушник повішу, хата буде квітка

Діти ходять по колу, вихователь кидає м'яч. Дитина, яка його отримала, розповідає якого б рушника вона вишила. Ця гра сприяє розвитку уяви, образного мислення, словесного малювання, активізації словника.

На третьому етапі навчання робота спрямовувалася на вдосконалення пізнавальної активності, окремих вольових якостей – наполегливості, ініціативності. Особливістю цього етапу є насиченість пізнавальними та розумовими завданнями, що підвищує інтерес дітей до навчання. На цьому етапі доцільно проводити творчі ігри. Творчі ігри – це самостійне створення дітьми ігрового задуму і сюжету гри на основі знайомих дітям художніх творів: ігри-драматизації, ігри за сюжетами літературних творів, ігри інсценізації, сюжетно-рольові ігри. Наприклад. Творча гра «Збери казку». Її можна провести, розбиваючи дітей на групи. Кожна група отримує набір картинок до певної казки. (Діти викладають картинки послідовно, відповідно до змісту казки і супроводжують свої дії розповіддю). Наприклад: Наша група вирішила, що це казка «Колобок». На картинці зображено бабусю, яка місить тіло Колобка.

Ось Колобок котиться лісовою стежиною. Наступна картинка – зустріч Колобка із Зайцем і т.д.

Таким чином, дидактичні ігри є основною системою впливу, спрямованого на формування у дітей старшого дошкільного віку потреби у знаннях, активного інтересу до того, що може стати для них новим джерелом, а також для формування більш досконалих пізнавальних навичок та умінь.

Висновки до розділу 2

У другому розділі нами було проведено вивчення рівня пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку у процесі мовленнєвої діяльності. Констатувальний етап було проведено з такою метою

- 1) Виявити ступінь сформованості мотивів до активного пізнання у процесі мовленнєвої діяльності
- 2) З'ясувати рівень пізнавальної активності у процесуально-операційних (змістових) діях.
- 3) Визначити рівень мовленнєвої активності під час заняття.

Мету було реалізовано на трьох етапах дослідження:

Перший етап дослідження пов'язаний з виникненням у дитини інтересу до пізнання, основою чого є емоційно-мотиваційний компонент. *Другий етап* пов'язаний з виявом пізнавальної активності у процесуально-операційних (змістових) діях. На *третьому етапі* визначався рівень мовленнєвої активності під час заняття за допомогою методу спостереження за процесом пізнавальної активності дітей на занятті. Результати аналізу прояву пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку в процесі мовленнєвої діяльності свідчать, що на сьогодні у закладах дошкільної освіти цьому питанню приділяється недостатньо уваги. В цілому дані нашого дослідження свідчать, що в групі досліджуваних дітей старшого дошкільного віку були виявлені відмінності щодо рівнів розвитку емоційно-мотиваційних, процесуально-операційних, контрольно-оцінних ознак пізнавальної активності в процесі мовленнєвої діяльності. Підвищення рівнів розвитку пізнавальної активності дитини старшого дошкільного віку (достатнього, середнього, низького) передбачає гармонізацію взаємозв'язку між структурними компонентами пізнавальної активності у мовленнєвій діяльності, вирішенні методичних аспектів (розробці

методів і прийомів) розвитку пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку в процесі мовленнєвої діяльності.

Ми об'єднали методи розвитку пізнавальної активності у такі групи: 1) *методи організації пізнавальної активності в процесі мовленнєвої діяльності*; 2) *методи стимулювання пізнавальної активності в процесі мовленнєвої діяльності*. Крім того, визначили перевагу окремих методів на певних етапах навчання дітей старшого дошкільного віку.

Серед методів організації пізнавальної активності в процесі мовленнєвої діяльності ми визначили метод подорожі у довкілля, метод екскурсій-оглядів. Для використання цих методів необхідна організація зі сторони вихователя: визначення мети, завдань, плану проведення, змістове наповнення, контроль.

До методів стимулювання пізнавальної активності в процесі мовленнєвої діяльності ми віднесли метод читання-розглядання художнього твору, метод бесіди, розповіді. Серед прийомів роботи використали такі: уявний діалог дітей з літературним героєм; написання листа літературному герою, драматизація та інсценізація літературного твору.

Нами визначено, що дітям старшого дошкільного віку доступні пізнавальні логічні і мовні задачі, які створюють для дитини проблемну ситуацію, ставлять її в умови пошуку помилки, відповіді на запропоноване питання. Проблемними ситуаціями вихователь ставить дитину в умови практичного пошуку розв'язання завдань, відповідей на запитання.

Дидактична гра та дидактичні вправи – важливі методи розумового виховання і розвитку пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку в процесі мовленнєвої діяльності. Для того, щоб дидактичні ігри стимулювали діяльність дітей і задовольняли розвиток пізнавальної активності, методистами рекомендовано в зміст ігор вносити нове, ускладнювати правила, включати елементи змагання, лишаяючи незмінні ігрові дії, щоб учні не втратили інтересу до ігрової діяльності.

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційному дослідженні подано теоретичне узагальнення проблеми пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку в процесі мовленнєвої діяльності.

Доцільність звернення до обраної проблеми підтверджується положеннями нормативно-правових документів: законів України «Про освіту», «Про дошкільну освіту», «Базового компонента дошкільної освіти», програмами розвитку дітей дошкільного віку, спрямованими на модернізацію дошкільної освіти, оновлення змісту, форм і методів розвитку пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку в процесі мовленнєвої діяльності.

Виконуючи перше завдання дослідження, нами на основі аналізу й узагальнення наявного у психолого-педагогічній літературі матеріалу з досліджуваної проблеми було уточнено сутність понять «активність», «пізнавальна активність». У своїх визначеннях науковці є неодностайними. До формування сутності цих понять науковці підходять по різному: як риса особистості; як здатність цікавитися невідомим, виявляти готовність до розв'язання проблемних ситуацій; здійснювати елементарні мислительні дії; як потреба дитини в активному прояві інтересу до довкілля, самої себе, людей, предметів, об'єктів, яка приносить їй задоволення. Деякі вказують, що терміни «пізнавальна», «інтелектуальна» й «розумова» активність є синонімічними.

Проте спільним для усіх досліджень, на нашу думку, є те, що пізнавальна активність – це вид діяльності, яким дитина оволодіває з раннього віку і яка допомагає пізнати їй навколишній світ в його цілісності й різноманітності.

У дослідженні змісту та структури пізнавальної активності ми відштовхувалися від вихідних філософських та психолого-педагогічних положень про те, що пізнавальна активність має *складну структуру*: мету, завдання, мотив, спосіб виконання, дії та операції, умови, оцінку і контроль. Науковці одностайні у визначенні таких структурних ознак, як емоційно-

мотиваційних, процесуально-операційних (змістових) і контрольних-оцінних. Джерелами розвитку пізнавальної активності є пізнавальні потреби, пізнавальні інтереси. З досліджень структури ми зробили висновок, що структура і зміст пізнавальної активності відповідає моделі формування особистості дитини старшого дошкільного віку.

Досліджуючи джерела, ми виділили три види пізнавальної активності: репродуктивно-наслідувальна, пошуково-виконавська, творча активність, які проявляються у мовленнєвій, ігровій, художній, пізнавальній та інших видах діяльності. Нами з'ясовано, що на розвиток пізнавальної активності впливатиме тільки така діяльність, яка здійснюючи те чи інше ставлення людини до світу, відповідає особливій, відповідній для неї потребі. Головною потребою для дітей старшого дошкільного віку за нашими дослідженнями, є навчально-мовленнєва діяльність. Під *навчально-мовленнєвою пізнавальною* діяльністю ми розуміємо організований, цілеспрямований процес використання мови задля формування у дітей старшого дошкільного віку мовленнєвих навичок і вмінь, що обслуговують інші види пізнавальної діяльності (художню, музичну, математичну, природничу і т.п.). Взаємозв'язок мовленнєвої діяльності з довкіллям, природою, художньою літературою, сприятиме розвитку навчально-мовленнєвої пізнавальної активності.

У ході розвідки визначено що види пізнавальної діяльності не існують окремо, хоч і мають своє призначення. Усі разом вони існують як єдине ціле.

Виконуючи друге завдання, ми схарактеризувати особливості розвитку пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку в процесі мовленнєвої діяльності. Узагальнення матеріалів аналізу наукових джерел дало підстави для висновку, що пізнавальна активність дітей старшого дошкільного віку є більш психологічним, ніж педагогічним аспектом. Особливості розвитку визначаються тим, що у житті дітей старшого дошкільного віку *відбувається якісна перебудова пізнавальних процесів*, які набувають довільного характеру і прискореного розвитку. *До них відносяться: увага, уява, пам'ять, мислення, навички і вміння.*

Як підтверджують результати нашого дослідження розвитку пізнавальної активності в процесі мовленнєвої діяльності, у дітей старшого дошкільного віку переважає навчально-мовленнєва пізнавальна діяльність, яку ми розуміємо як організований, цілеспрямований процес використання мови задля формування у дітей старшого дошкільного віку мовленнєвих навичок і вмінь, що обслуговують інші види пізнавальної діяльності (художню, музичну, математичну, природничу і т.п.) У зв'язку з цим, для розвитку пізнавальної активності необхідно створити належні умови: створення пізнавального середовища, мотивів (пізнавальні, ділові, особистісні), соціального оточення, включити дітей у діяльність, причому таку, яка, здійснюючи те чи інше ставлення людини до світу, відповідає особливій, відповідній для неї потребі

У процесі дослідження виявилось, що науковці розглядали різні аспекти розвитку мовленнєвої діяльності дітей старшого дошкільного віку. Однак, нами не виявлено жодного дослідження саме розвитку пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку у процесі мовленнєвої діяльності, крім окремих загальних положень.

Подальшу роботу над дослідженням ми спрямували на виявлення рівня пізнавальної активності у процесі мовленнєвої діяльності дітей старшого дошкільного віку та визначенні методичних аспектів її розвитку.

Виконуючи третє завдання дослідження, ми здійснили критеріально-рівневе оцінювання пізнавальної активності у дітей старшого дошкільного віку в процесі мовленнєвій діяльності. Результати дослідження дали можливість визначити подальші шляхи розвитку пізнавальної активності в процесі мовленнєвої діяльності дітей старшого дошкільного віку

З'ясовано існування взаємозв'язку між структурними компонентами пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку у процесі мовленнєвої діяльності (мотиваційних, процесуально-операційних, контрольних-оцінних).

Виходячи з результатів констатувального дослідження нами визначено форми, методи і прийоми розвитку пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку в процесі мовленнєвої діяльності. Здійснено систематизацію

означених методів і прийомів та схарактеризовано групи: 1) *методи організації пізнавальної активності в процесі мовленнєвої діяльності*; 2) *методи стимулювання пізнавальної активності в процесі мовленнєвої діяльності*. Крім того, визначили перевагу окремих методів на певних етапах навчання дітей старшого дошкільного віку.

Серед методів організації пізнавальної активності в процесі мовленнєвої діяльності ми визначили метод подорожі у довкілля, метод екскурсій-оглядів. Для використання цих методів необхідна організація зі сторони вихователя: визначення мети, завдань, плану проведення, змістове наповнення, контроль. Прийомами цього методу є спостереження або екскурсії, розгляд предметів, картин, ознайомлення з довкіллям.

До методів стимулювання пізнавальної активності в процесі мовленнєвої діяльності ми віднесли метод читання-розглядання художнього твору, метод бесіди, розповіді. Серед прийомів роботи використали такі: евристична бесіда, уявний діалог дітей з літературним героєм; написання листа літературному герою, драматизація та інсценізація літературного твору.

Нами визначено, що дітям старшого дошкільного віку доступні пізнавальні логічні і мовні задачі, які створюють для дитини проблемну ситуацію, ставлять її в умови пошуку помилки, відповіді на запропоноване питання. Проблемними ситуаціями вихователь ставить дитину в умови практичного пошуку розв'язання завдань, відповідей на запитання. Прийомами методу є словесне малювання, створення серії словесних ілюстрацій, гра-бесіда з персонажами казок, оформлення результатів дитячої творчості у книжки-саморобки.

Виконуючи четверте завдання, ми розробили методичні рекомендації до розвитку пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку в процесі мовленнєвої діяльності засобами дидактичних вправ та ігор: у змісті яких згруповано практичний матеріал: дидактичні вправи, словесно-логічні вправи, дидактичні ігри. Їх можна використовувати вихователями закладів дошкільної освіти на заняттях з розвитку мовлення, студентами – на практичних заняттях.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів окресленої проблеми. Розвиток активізації пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку в процесі мовленнєвої діяльності залишається цікавим та багатоаспектним. Перспективним напрямом подальших наукових пошуків вбачаємо використання визначених методів і прийомів для розвитку пізнавальної активності в процесі мовленнєвої діяльності дітей старшого дошкільного віку в освітній процес закладу дошкільної освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Л. Артемова. Дошкільне виховання. 2005. №4. С. 6-7.
2. Амікіна Д. Е. Розвиток мовленнєвих здібностей дошкільників у різному соціокультурному оточенні: автореф. дис.. на здобуття наук. ступеня канд. психологічних наук: спец. 19.00.07. К., 2011. 205 с.
3. Амонашвили Ш.А. Личностно-гуманная основа педагогического процесса. К.: Университетское, 2010. 560 с.
4. Базовий компонент дошкільної освіти України. 2012. 206 с.
5. Базова програма розвитку дитини дошкільного віку «Я у світі». М-во освіти і науки України; наук. кер та упорядник О. Л. Кононко. К.: Світич, 2009. 430
6. Байєр Ольга Миколаївна. Розвиток саморегуляції старших дошкільників у взаємодії з однолітками і дорослими: дис.... канд. психол. наук: 19.00. 07. К., 2018. 180 с.
7. Біла І. М. Розвиток художнього сприймання у дошкільному віці. *Практична психологія і соціальна робота*. 2014. № 1. С.4-8.
8. Бех І.Д. Біля витоків сутності особистості. *Шлях освіти*. 2019. № 2. С. 10–14.
9. Білан О.І. Навчання дітей старшого дошкільного віку розповіді за ілюстраціями: дис...канд. пед. наук : 13.00.02. Одеса, 2013. 232 с.
10. Богущ А. М., Гавриш Н. В. Дошкільна лінгводидактика: Теорія і методика розвитку рідної мови: Підручник. К., 2017. 542 с.
11. Богущ А. М. Формування мовної особистості на різних вікових етапах: Монографія. Одеса: ПНЦ АПН України, 2018. 272 с.
12. Богущ А.М. Мовленнєвий розвиток дітей від народження до 7 років. Монографія мовленнєві ігри, ситуації, вправи: навч.-метод. посіб. К.: Видавничий Дім «Слово», 2014. 376 с.

13. Богуш А. М. Мовленнєво-ігрова діяльність дошкільників: мовленнєві ігри, ситуації, вправи. Видання друге, доповнене. Навчальний посібник. К.: Видавничий Дім «Слово», 2012. 304 с.
14. Богуш А. М. Мовленнєвий компонент дошкільної освіти. 4-те вид., доопр. і доп. Х.: В-во «Ранок», 2013. 192 с.
15. Богуш А. М., Монке О. С. Формування оцінно-етичних суджень у дітей старшого дошкільного віку: Монографія. Одеса, 2002.
16. Брежнєва О. Г. Формування пізнавальної активності у старших дошкільників. *Дошкільне виховання*. 2018. № 2. С. 12-14
17. Ваганова Н.А. Розуміння дошкільниками нової інформації. Творча діяльність в ускладнених умовах: науково-методичний посібник. К., 2017. С. 73-87.
18. Варзацька Л.О. Активізація мовленнєвої діяльності учнів. *Початкова школа*. 2001.
19. Вашуленко О. Особливості методичного апарату підручників з рідної мови. *Початкова школа*. 2007. №1. С. 55-57.
20. Вовчик-Блакитна О.О. Співтворчість педагогів та батьків як умова розвитку особистісного потенціалу дитини. К.: «Мандрівець», 2016. С. 27-41.
21. Гавриш Н.В. Розвиток мовленнєво-творчої діяльності в дошкільному дитинстві: автореф. дис. д-ра пед. наук: 13.00.02. К. 2015. 32 с.
22. Гавриш Н.В. Методика формування художньо-мовленнєвої діяльності старших дошкільників на різних етапах. Одеса: ПНЦ АПН України, 2001. 230 с.
23. Гавриш Н. Художньому слову – гідне місце в освітньому просторі. *Дошкільне виховання*, 2006. №3. С.15-19.
24. Гончаренко А. М. Розвиток мовленнєвої компетентності старших дошкільників: Навч.-метод. посіб. К. Світич, 2019. 160 с.
25. Державна національна програма «Освіта. Україна ХХІ століття». К.: Райдуга, 1994.

26. Дошкільна лінгводидактика. Хрестоматія. Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних навчальних закладі. К. Видавничий Дім «Слово», 2005. 720с.

27. Дитина: Програма виховання і навчання дітей від двох до семи років. К. ун-т ім. Б. Грінченка, 2012. 492 с.

28. Дудова Т. Дидактична гра – господиня навчального процесу. *Дошкільне виховання*. 2004. № 7. С. 24-25.

29. Захарченко В. Мовленнєве спілкування у грі. *Дошкільне виховання*. 2018. №12, С. 6-7.

30. Зотеєва Т. Ігрова діяльність як засіб розвитку творчих здібностей дошкільників. *Педагогічний альманах: Проблеми та перспективи сучасної освіти. Збірник студентських наукових статей*. Випуск 5. 357 с.

31. Індивідуалізація виховання дошкільника: Навч. посіб. К.: «Наукова думка». 2017, 200 с.

32. Індивідуалізація виховання в дитячому садку: метод. реком. К.: Міленіум, 2015, 127 с.

33. Інструктивно-методичні рекомендації «Щодо організації діяльності закладів освіти, що забезпечують здобуття дошкільної освіти у 2019/2020 навчальному році». Додаток до листа МОН України від 02.07.2019 №1/9-419.

34. Калмикова Л.О. Розвиток суб'єкта мовленнєвої діяльності – мовленнєвої особистості дошкільника. *«Психолінгвістика в сучасному світі»*: матеріали X міжнародної науково-практичної конференції. Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич, 2015. С. 36-38.

35. Калмикова Л.О. Формування у дітей старшого дошкільного віку мовленнєвої діяльності: діагностико-розвивальний комплекс: навч.-метод. посіб. К. Видавничий Дім «Слово», 2016. 384 с.

36. Калуська Л. В. Комплексна програма розвитку, навчання та виховання дітей дошкільного віку «Соняшник». Тернопіль: Мандрівець, 2014. 144 с.

37. Коченгіна М. В. Використання художньої літератури для дітей у навчально-виховному процесі дошкільного навчального закладу: науково-

методичний посібник. Харків: Харківська академія неперервної освіти, 2012. 180 с.

38. Крутий К.Л. Методика проведення індивідуальних занять із мовленнєво-пасивними дітьми дошкільного віку. Запоріжжя: ТОВ «ЛПС» ЛТД, 2016. С. 262-289.

39. Кузьменко В.У. Багатокомпонентна структура технології розвитку індивідуальності дитини 3-7 років. *Актуальні проблеми психології. Психолого-педагогічні основи розвитку особистісного потенціалу дитини в сучасному суспільстві*: Зб. наук. статей Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. К., 2016. Вип. 3. С. 156–163.

40. Кузьменко В.У. Положення про цілісність у контексті проблеми розвитку індивідуальності дошкільника. *Наук. записки Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України*. К. Міленіум, 2016. Вип. 30. С. 133-142.

41. Кузьменко В.У. Теоретичні основи проблеми розвитку індивідуальності дитини. *Наук. записки Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України*. Вип.24. К., 2014. С. 194-205

42. Кузьменко В.У. Розвиток індивідуальності дитини 3-7 років. Монографія. К. НПУ імені М.П. Драгоманова, 2015. 354 с.

43. Ладивір С.О. Розвиток пізнавальної активності дітей у процесі їхнього спілкування з батьками. *Психологія*. К., 2012. С. 53-59.

44. Ладивір С. О. Пізнавальний розвиток: пошук ефективних шляхів. *Дошкільне виховання*, 2012, № 10. С. 4-8.

45. Лисенко Н. В., Кирста Н. Р. Педагогіка українського дошкільця: Навч. посіб. – К., Видавничий Дім «Слово», 2010. – 360.

46. Луценко І. О. Дитина і дорослий: вчимося спілкуватися: Готуємося до мовленнєвого спілкування з дошкільниками. К., Світич, 2008.

47. Марусинець М. Розвиток пізнавальної активності: психологічні умови та дидактичні засоби. *Дошкільне виховання*, 2019. № 12. С. 7

48. Методика навчання української мови в початковій школі: навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Літера ЛТД, 2010. 364 с.

49. Мордоус І. Пізнавальна діяльність – шлях реалізації діяльнісного підходу в процесі опанування дошкільниками іноземною мовою. *Сучасне дошкілля: реалії та перспективи*: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. К.: В-во НПУ імені М.П. Драгомагнова, 2018. С. 76.

50. Новий тлумачний словник української мови. К.: Аконіт, 2008. 926 с.

51. Освітні технології : навч.- метод. посіб. К., А.С.К., 2001. 256 с.

52. Палій А. Когнітивно-стильові детермінанти в структурі інтегральної індивідуальності. *Психологія особистості*. 2015. № 1 (2) С. 40-44.

53. Піроженко Т.О. Психічний розвиток дитини дошкільного віку: Досвід роботи сучасного дошкільного закладу. Запоріжжя: ЛППС ЛТД, 2013. 168 с.

54. Піроженко Т.О. Особистість дошкільника: надії та перспективи розвитку. Особистість дошкільника: надії та перспективи розвитку: науково-методичний посібник. Житомир. 2013. 175 с.

55. Піроженко Т. Особистість дошкільника: перспективи розвитку. Тернопіль: Мандрівець, 2014. 136 с.

56. Поніманська Т.І. Основи дошкільної педагогіки: Навчальний посібник. К.: Абрис, 1998. – 234 с.

57. Програма виховання і навчання дітей від двох до семи років «Дитина». К.: Київ., ун-т ім. Б. Грінченка, 2015. 492 с.

58. Русова С. Ф. Теорія і практика дошкільного виховання. Львів; Краків; Париж, 1993

59. Сучасний тлумачний психологічний словник. Під ред. Шапар В. Харків: Прапор, 2005.

60. Сухомлинський В.О. Поради про відвідування та аналіз уроків К.: Рад. школа, 1977. – Т.4. – С.575.)

61. Сухомлинський В.О. Вибрані твори в 5 томах. – К.: Радянська школа, 1977. – Т. 4. – 637 с.

62. Товкач І. До країни Звуколяндії – з казкою: конспекти занять, дидактичні ігри. *Палітра педагога*. 2018. № 2. С. 22-26.

63. Товкач І. Пізнавальний інтерес старшого дошкільника як одна з важливих передумов формування навчальної діяльності у дитини молодшого шкільного віку. *Реалізація наступності дошкільної і початкової освіти: Всеукраїнська науково-практична конференція: зб. Матеріалів*. К.: КМПУ імені Б.Д.Грінченка, 2019. С. 83-86.

64. Товкач І. Індивідуальні особливості дітей дошкільного віку в ракурсі теоретичних розробок педагогів і психологів. *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: зб. наук. пр.* Рівне: РДГУ, 2015. Вип. 2 (45). С. 123-126.

65. Товкач І. Теоретичний аналіз проблеми урахування індивідуальних особливостей дітей як психологічного супроводу навчально-виховної роботи. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2015. С. 48-51.

66. Товкач І. Індивідуальні особливості старших дошкільників та їх вплив на якість навчання елементів грамоти. *Теорія і методика навчання та виховання: зб. наук. пр.* Харків: ХНПУ, 2015. Вип. 30. С. 164-175.

67. Українська освіта ХХІ століття: завдання і проблеми. Дивослово. 2004. №2. С.2-5.

ДОДАТКИ

Додаток А

Фрагментів заняття .

Тема. Голосні звуки. Їхнє умовне позначення.

Казка 1. «Про Голосного», проведеного з дітьми старшої групи ЗДО.

Перший етап – мотивація діяльності. Для цього вихователь зацікавлює дітей проблемою, широко використовує ігрові або практичні ситуації. Вихователь пропонує дітям роботу над загадками. Відбувається актуалізація вже набутих дітьми знань на попередніх заняттях, сформованих навичок складання речень, роботи над звуками мови.

Підготовка до слухання казки «Про Голосного», («Примітка: перед тим, як розповісти нову казку, вихователь заохочував дітей до власних запитань за змістом ілюстрації до неї», її слухання.

Другий етап – постановка самої проблеми, розв'язання якої вимагала використання нового знання.

Бесіда за змістом казки: - Чи сподобалась вам казка? – Про кого вона? - Які пісеньки вмів співати Голосний? – Скільки співав пісенок? – Чому Голосного любили всі, а особливо пташки? – Чому ротик у Голосного кругленький? Чи може бути іншим? Спробуйте і ви заспівати пісеньки Голосного. Подивіться одне на одного... На що схожі наші ротики? (Діти: «на бублик», «на колесо», «на букву «О»» та ін.).

Помітили: коли співаєте голосні звуки, наші ротики також стають наче кружальця. Так чи не так? (Діти переважно стверджували).

За допомогою чого ще можна співати звуки?

Відповіді деяких дітей були такими: Коля С.: «На гітарі! У мене тато грає». Саша М.: «На барабані!» Наташа Р: «На піаніно!».

Інші діти також називали переважно музичні інструменти.

Я стверджую, що звуки, що видають музичні інструменти можна назвати звуками мови людей. Так чи не так? Більшість дітей погоджувалися з вихователем.

Лише декілька хлопчиків не погодились із думкою вихователя (Андрій Г., Андрій Б., Стас З., Єгор Т.) Стас З.: «Люди говорять звуки язиком, а музика робиться струнами у гітарі» і т.д.

Така форма активізує наочно-образне мислення дитини, а також полегшує включення усвідомлених при її розв'язанні загальних понять у контексті будь-якого стихійного розмірковування про явища, які дитина спостерігає.

Третій етап – предметно-перетворювальна діяльність дітей, спрямована на «відкриття» ними нового знання. Діти на конкретному матеріалі опановують новий спосіб дій, нове знання (істотну властивість об'єкта).

Робота над звуковим аналізом слів. Завдання першого (базового) рівня. А тепер Голосний хоче запросити вас за столи, де на вас чекають «будиночки» для звуків. Відшукайте такі фішки, що позначають голосні звуки та викладіть їх на звукових доріжках стільки, скільки у слові «коза». Завдання другого (високого) рівня. Викладіть фішками голосні звуки в словах, що означають те, що коза любить їсти.). Уявіть, якби звукових фішок не стало. За допомогою чого ще можна позначити звуки у слові? Діти:

Єгор П. : «Можна намалювати фішки самому!»; Сергій Б. : «Можна викласти кружечками» Глорія В. : «Можна викласти голосні звуки каштанчиками».

Деякі діти опановували спосіб малювання (наприклад, намалювали фігурки, які будуть позначати голосні звуки у слові); в елементах праці (відрізали стільки квадратиків із смужок паперу, скільки звуків у мовленому слові).

Важливо зазначити, що на цьому етапі заняття багато дітей намагалися самостійно вирішувати пропоновані завдання. Спостереження за дітьми на заняттях показали, що більшість хлопчиків прохали не заважати їм, працювали не за запропонованими зразками дорослого, а за власним задумом (пригадували свої слова, речення з метою їх аналізу, створювали малюнки тощо). Дівчатка частіше за хлопчиків прохали про допомогу дорослого і працювали переважно

за запропонованими зразками. Четвертий етап – узагальнення знання на основі відтворення нового способу дій у типових ситуаціях.

Вихователь пропонує дітям гру «Заспівай так, як уміє Голосний», «Відгадай слово» та роботу над скоромовкою. Вихователь керуючи пізнавальною діяльністю дітей і разом з ними формулює висновок: «Звуки мови бувають голосними. Вони гарно співаються. Їх в нашій мові шість (а-о-у-е-и-і). При їх вимові ротик округлюється, тому й позначається кружечком, як ротик у чоловічка Голосного...»

«Отже, слова будемо викладати звуковими фішками, геометричними фігурами, каштанами чи іншими плодами, малювати олівцем на звуковій доріжці та ін.»

Отже, проведені заняття припускали, що діти вміють поводитися з тим матеріалом, який пропонується. Навчання використанню будь-якого одного певного способу (наприклад, тільки викладанню) не стимулює дитячу допитливість.

Мета занять, спрямованих на розвиток ПА в процесі мовленнєвої діяльності, полягала в тому, щоб діти знайшли різні варіанти поводження з матеріалом: викласти, нарізати, вирізати, намалювати, зліпити, «записати» тощо.

Фрагменту індивідуально-групового заняття .

Тема «Тверді й м'які приголосні звуки мови. Їхнє умовне позначення.

Казка 3. «Про М'якого Приголосного».

Вихователь: «Ти вважаєш, що відгадав (ла) загадку?» «Як здогадався(лася) про це? Ти впевнений (на), що ця загадка про лиса? А може загадка зовсім не про лиса? Я стверджую, що ця загадка про лисицю. Так чи ні? Як здогадалися, що що загадка про лиса?», «Як ти вважаєш, Наталя відгадала цю загадку?» та ін.

Доцільним було використання педагогами прийому «навмисної» помилки.

«Я стверджую, що перші звуки вимовляються однаково у мовлених словах лис – лис? Так чи ні?». Незначна кількість дітей (значно менше їх було серед дівчаток), протистояла вихователю, стверджуючи, що вона не права.

Після цього вихователь запропонувала дітям самостійно вимовити перші звуки у мовлених словах: «Як думаєте, чи є різниця при вимові звуків [л] [л']?. Діти почали активно вимовляти ці звуки, а деякі вигукували: «Ні, вони не однакові!». Дівчинка Наталя З. промовила: «Звук [л'] такий, ніби його гладять по голівці, він такий м'якенький, як волоссячко». Інші діти теж активно почали порівнювати звук [л'] з добре знайомими їм предметами («як вата, як кішечка...»).

Діма М. порівняв приголосний звук [л] у слові лис із солдатом, який крокує по асфальту (Він навіть піднявся з місця і почав крокувати.

Його підтримали й інші хлопчики та почали так само крокувати.) і т.д. Лише після цього вихователь залучила дітей до самостійних висновків, використовуючи міркування у процесі спостережень дітей за звимовою звуків. Наводимо приклад висновків, зроблених спільно вихователем і дітьми у процесі спілкування: «Отже, приголосні звуки можуть вимовлятися м'яко і твердо. І називають їх: м'який приголосний і твердий приголосний».

Щоб їх легше було розрізняти за вимовою, придивляймося до ротиків тих, хто буде їх вимовляти. Тверді приголосні вимовляються «серьозним ротиком», стуленими губами, що нагадують рисочку (-). М'які приголосні ми вимовляємо весело, м'яко, ніжно, губи ніби розтягуються у посмішці й трішки напружується підборіддя. Тому й їх позначаємо двома рисочками (=)»

Фрагмент заняття.

Тема. Практичне ознайомлення зі словом. Казка «Про людей і слова».

Коли вихователь після прослуховування казки запитала у дітей: «То чому печерні люди не розмовляли?».

Арсеній М.: «Первинні люди були без голосу, тому вони не могли розмовляти»; Тарас К.: «Їх не слухалися зуби та язик».

Під час виконання завдання

Вправи «Як назвати?», де дітям було запропоновано дібрати кілька слів, що називають або характеризують членів родини, були такі відповіді: Валентин З.: «Тато - добрий, веселий, розумний, ласкавий»; Аня П.: «Малюток - маленьке, красиве, плаксиве, крикливе».

У ході бесіди про рідний край вихователь демонстрував карту Європи і запитав у дітей: «Які інші держави знаходяться навколо нас?». Відповіді дітей були такі: «Польща, Чехія, Словаччина, Білорусь, Росія» Костя З. додав: «Америка». На що Стас З. заперечив: «Америки тут не видно бачиш!» і показав на мапу Європи, що була вивішана на дошці. На запитання: «Чи хотів (ла) б розмовляти українською?» відповіді деяких дітей були наступними: Аня П.: «Хочу розмовляти українською. Хочу мати український костюм і піжаму, схожу на український костюм. А карту України я б зафарбувала у блакитний, рожевий, жовтий, бо вони веселі кольори».

Валентин З.: «Так, хочу. Карту України я б зафарбував в зелений, червоний, жовтий, бо вони світлі і теплі».

Фрагменту індивідуально-групового заняття

Тема. Звуки [р] [р'], літера «Рр».

На запитання вихователя: «Де можуть жити тварини?» – відповіді дітей були наступними: Діма С.: «В сараї», Володя М. : «В цирку», Єгор Т. : «В зоопарку», Іра Л. : «В селі у бабусі», Оксана М.: «В полі бачила», Стас З.: «В лісі», Глорія В. : «В морі живуть». 1. Робота з загадками. Має клешні, довгі вуса. Я і сам його боюся (Рак.)

На запитання педагога: «Про кого ця загадка? Як здогадалися, що про рака?» діти відповіли: Стас З.: «Бо клешні є», Діма С.: «Він щиплеться»; Наталя З.: «Я його теж боюся». Володя М.: «Довгі вуса у рака є» і т.д. У воді живе, не має дзьоба, але клює. (Риба.) Діти: «Русалка, риба». Про кого друга загадка? Як здогадалися, що це риба? Марина П.: «Там видно у воді», «Тому що живе у річці».. Аня П.: «Одна ніжка і багато рук. Воно на вулиці в нас в садочку є (Дерево.)», Тарас К.: «Цілиться в п'ятку, попадає в ніс (Пух тополі.)», Влад Л.: «Годинника не має, а час знає. Тільки Бог може знати (Сонце.)», Віка Т.: «Залізна палка і три кольори: червоний, жовтий, зелений (Світлофор.)», Ілля К.: «Два ока, дві ноги, хвіст. Вона сидить на палці у хатці (Курка)». Ксюша П.: «На моєму вікні поселився їжак. Весь в колючках і зелений ще (Кактус.)». Настя С.: «Летить метелик, але не метелик (Літак.)», Валентин З.: «У нього вісім ніг. Він чорний і живе в кутку, в лісі (Павук.)». Настя Б.: «Вісім ніг, живе у воді (Восьминіг.).

Наведемо приклади декількох віршованих загадок, складених Дімою Т.: «Біле, смачне нам корова дає» (Молоко.)», «Вона вся зроблена із скла. Варення в неї можна наливати, а потім взимку відкривати й солоденьке куштувати (Банка.)», «Він дуже схожий на свиню, але він дикий. У нього є два ікла. Хто це, діти?» та ін.

Діти активно грали в загадки і відгадки, тобто загадували один одному і відгадували загадки. У тій же ролі виступав і вихователь. Він виступав не лише у ролі педагога, а й у ролі партнера по грі і спілкуванню.

Після пред'явлення завдання в ігровому спілкуванні дітей запитували: «А хочеш, я скажу тобі відповідь?» Після виконання завдання вихователі запитували дітей: «Як було легше пригадати загадки: коли ти їх повинен назвати або коли ви з товаришем один одному загадували»; «Як цікавіше грати: коли ти сам знаходиш відповідь або коли тобі відповідь готують?». Відповіді дітей були різні, але більшість з них зазначило, що цікавіше було, «коли відповідь знаходив сам», «коли один одному загадували» (Це були переважно хлопчики).

Творчий етап щодо складання загадок продовжувався й після занять у самостійній діяльності дітей. Діти із задоволенням не лише складали свої загадки, а й малювали відгадки до них. Також діти на кожному подальшому занятті самостійно складали речення та «записували» їх різними способами, що мали право обирати самостійно («намалювати», записати за допомогою слів, викласти лічильними паличками, смужками тощо).

Діма С.: «Рак вщипнув хлопчика» (кількість слів виклав лічильними паличками);

Глорія В.: «По дну повзав рак» (записала словами за допомогою друкованих літер) та ін.

Володя М.: «Хлопчику мама купила рака» («записав» фломастером за допомогою довгих та коротких ліній);

Єгор П.: «Мама купила хлопчику акваріум з рибками» («записав» кольоровими фломастерами за допомогою ліній та намалював акваріум з рибками. Але ліній він зробив більше ніж треба.).

Потім діти вголос «прочитували» свої речення іншим. Ті слухали й схвалювали чи заперечували, якщо помічали помилки.

Так Володя М. помітив помилку у Єгора П. (вони сиділи разом за одним столом) і сказав йому про це.

Єгор П. спочатку обурився, але потім уважно прочитав своє речення і виправив його. На заняттях пропонувалися дітям інші творчі завдання: склади, розкажи, придумай, намалюй тощо.

Після прослуховування вірша А. Костецького «Нові імена» вихователь запропонував кожній дитині завдання: «Придумай нові імена відомим тобі тваринам і рослинам». Наведемо приклади дитячої словесної творчості. Софійка М.: «Метелик-махайлик, красунчик; їжак – колючка»;

Валентин З.: «Лев-рикун; дятел-стукун; дуб-силач, калина-веселунечка»; Аня П.: «Кіт – пухнастик, риби – мовчунки, дзвіночки-погремушки». Деякі діти спроможні були скласти вірші про літеру. Наведемо приклад.

Діма Т.: «Кожного ранку хлопчик встає, Руки в боки бере. І виходить в нього Буква «Ф» чудова».

Художні твори були дібрані за принципом тематичної єдності. Загадки, вірші, казки тощо пропонувалися вихователям для організації з дітьми художньо-мовленнєвої діяльності: розглядання ілюстрацій, читання віршів і розповідання казок, переказів, заучування віршованих творів тощо, театральної ігрової діяльності: театральних вистав, ігор-драматизацій, інсценування тощо та образотворчо-мовленнєвої діяльності: створення малюнків дітьми, що заміщуються, доповнюються, «домальовуються» за допомогою слова.

Тема. «Голосні звуки мови. Їхнє умовне позначення.»

Казка 1. «Про Голосного». Діти склали речення про козу.

Аня П.: «Козенята граються»; Аня Л. «Мама коза їсть листя»; Іра Л.: «Мама коза нагодувала своїх козенят листям»; «Андрій Г.: «Мама коза дивиться на козенят».

Потім з самостійно складених ними речень обрали таке, що сподобалось їм найбільше. Це було речення, складене Анею Л. Діти базового рівня та середнього й середнього й низького рівнів пізнавальної активності, «записували» складені ними речення за допомогою тих матеріалів, що обрали самостійно чи за допомогою педагога (паперові смужки, осіннє сухе листя, лічильні палички, олівці, фломастери та ін.). А такі діти, що відносяться до високого інтелектуального рівня та високого рівня пізнавальної активності (підгруп I та II), записували їх друкованими літерами, користуючись навіть деякими розділовими знаками. Ці розділові знаки вивчали з дітьми підгруп з високим та середнім рівнями пізнавальної активності на міні-заняттях, з використанням художнього слова та дидактичних ігор.

Завдяки диференціації завдань вихователі активно працювали на заняттях та у повсякденні з дітьми різних рівнів пізнавальної активності в процесі мовленнєвої діяльності. Діти базового рівня середнім рівнем й низьким рівнем ПА) з інтересом спостерігали за діяльністю дітей високого рівня пізнавальної активності, наслідували їх дії; намагалися включитися в мовленнєву діяльність.